

-
- **Het vak**
 - **maatschappij-**
 - **wetenschappen**
 - Voorstel examen-
 - programma

- **Het vak
maatschappij-
wetenschappen**
- Voorstel examen-
programma

• Verantwoording

Het vak maatschappijwetenschappen

Voorstel examenprogramma

april 2007

Commissie Maatschappijwetenschappen

Redactie

Prof. Dr. P. Schnabel, voorzitter Commissie Maatschappijwetenschappen

Drs. H. Noordink, secretaris Commissie Maatschappijwetenschappen,

SLO Nationaal expertisecentrum voor leerplanontwikkeling

Drs. B. de Weme, secretaris Commissie Maatschappijwetenschappen,

SLO Nationaal expertisecentrum voor leerplanontwikkeling

Tekstbijdragen van

alle leden van de Commissie Maatschappijwetenschappen

Secretariaat Commissie Maatschappijwetenschappen

Mw. W. Geelhoed, SLO

Productie Axis media-ontwerpers, Enschede

Ontwerp atelier Gerco Hiddink, Nijmegen

Druk Netzodruk, Enschede

Isbn 978 90 329 2290 0

• Inhoudsopgave

• Inleiding	• 5
• Hoofdstuk 1 • Het vak maatschappijwetenschappen • principes en uitgangspunten	• 7
• Vooraf	• 8
• 1.1 • Uitgangspunten voor het vak	• 11
• 1.2 • De concept-contextbenadering	• 19
• 1.3 • Het vak maatschappijwetenschappen nader bepaald	• 22
• 1.4 • De concepten nader uitgewerkt	• 29
• 1.5 • Nederland als context	• 37
• 1.6 • De verbinding tussen concepten en contexten	• 46
• Hoofdstuk 2 • Enkele aspecten nader toegelicht	• 47
• 2.1 • Attitude en reflectie	• 48
• 2.2 • Differentiatie in een havo en vwo programma	• 50
• 2.3 • Centraal examen en schoolexamen	• 54
• 2.4 • Opleiding docenten en nascholing	• 56
• Hoofdstuk 3 • Het examenprogramma maatschappijwetenschappen, een uitwerking	• 57
• A • Vaardigheden	• 59
• B • Communicatie en massamedia	• 63
• C • Cultuurvergelijking	• 66
• D • Samenlevingsvormen	• 69
• E • Migratie en integratie	• 72
• F • Arbeid, sociale ongelijkheid en vrije tijd	• 76
• G • Welvaart en welzijn	• 80
• H • Democratie, autocratie en politieke verandering	• 83
• I • Ideologieën, waarden en voorkeuren	• 87
• J • Conflict, samenwerking en internationale machtsverhoudingen	• 91
• K • De toekomst van de (Nederlandse) nationale staat	• 96
• L • Politieke actoren en politiek gedrag	• 100
• M • Veiligheid als maatschappelijk en politiek vraagstuk	• 104
• N • Religie, levensbeschouwing en zingeving	• 108

• Inleiding

Op 1 juli 2005 heeft de toenmalige minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, mw. M. van der Hoeven, een commissie ingesteld met de opdracht een voorstel te doen voor een nieuw examenprogramma voor het vak maatschappijwetenschappen (voorheen het profielkeuzevak maatschappijleer op havo/vwo). In de opdrachtbrief staat vermeld dat het advies betrekking moet hebben op het globale examenprogramma dat de minister moet vaststellen en op de uitwerkingen (specificaties) voor het centraal examen en het schoolexamen.

De commissie maatschappijwetenschappen, onder voorzitterschap van P. Schnabel, is vanaf september 2005 in totaal 13 keer in vergadering bijeen geweest; in de meeste gevallen voltallig. De bijeenkomsten waren intensief en zeer constructief; de inbreng en inzet van de individuele leden was groot.

De SLO (het nationaal expertisecentrum voor leerplanontwikkeling) heeft het secretariaat van de commissie verzorgd.

De volgende personen hebben deel uitgemaakt van de commissie:

- Prof. dr. Paul Schnabel, directeur SCP en hoogleraar Universiteit Utrecht, voorzitter van de commissie
- Prof. dr. Henk Dekker, universitair hoofddocent Politicologie, Universiteit Leiden, en bijzonder hoogleraar, Universiteit Utrecht
- Prof. dr. Erik de Gier, directeur ITS Nijmegen en hoogleraar Comparatief Arbeidsmarktbeleid bij de faculteit Managementwetenschappen, Radboud Universiteit Nijmegen
- Drs. Victor Gijselhart, medewerker maatschappijleer centrale examens, Cito
- Drs. Willem de Jager, docent maatschappijleer Agnietencollege Zwolle; inmiddels wethouder onderwijs te Lelystad
- Drs. Rob van Otterdijk, lerarenopleider, Fontys Lerarenopleidingen Tilburg
- Dr. Philip van Praag, universitair hoofddocent Politicologie aan de Universiteit van Amsterdam.
- Mr. Regula Rexwinkel, docente maatschappijleer vavo, ROC Midden Nederland, Utrecht
- Drs. Gerard Ruijs, lerarenopleider, Instituut voor de Lerarenopleiding, ILO Amsterdam
- Prof. dr. Wout Ultee, hoogleraar Sociologie, Radboud Universiteit, Nijmegen

Het secretariaat werd gevoerd door:

- Drs. Han Noordink, medewerker SLO
- Drs. Bert de Weme, medewerker SLO

De commissie maatschappijwetenschappen hoopt dat met het voorliggende adviesrapport een eerste aanzet is gegeven voor een nieuw examenprogramma maatschappijwetenschappen voor havo/vwo.

In hoofdstuk 1 worden hiervoor de kaders geschetst en zijn keuzes gemaakt in de voor het vak relevant geachte concepten en contexten. Dit hoofdstuk verwoordt de visie op het nieuwe vak dat gevoed is door concepten uit de sociologie en de politologie, de twee wetenschappelijke disciplines die aan het vak ten grondslag liggen. Hoofdstuk 2 beschrijft aspecten die van belang zijn bij de ontwikkeling en invoering van een nieuw examenprogramma maatschappijwetenschappen. Achtereenvolgens komen aan de orde: de aspecten reflectie en attitude; de mogelijkheden voor differentiatie; enkele criteria voor de verdeling van onderdelen van het centraal examen en het schoolexamen, en tenslotte de implicaties van het nieuwe programma voor de opleiding en nascholing van docenten.

Hoofdstuk 3 is te zien als een catalogus van mogelijkheden voor de vormgeving van het nieuwe examenprogramma; het bevat een beschrijving van mogelijke contexten, geordend naar domeinen. Per context zijn voorbeelden van eindtermen gegeven, voorzien van een nadere toelichting. Individuele leden van de commissie hebben bijdragen geleverd aan dit hoofdstuk. De uitwerkingen zijn wisselend van karakter, inhoud en omvang; soms meer beschouwend, soms zeer informatief, soms vooral wetenschappelijk, etc. De commissie heeft in deze fase (mede gezien de beperkte tijd die haar ter beschikking stond) gekozen voor het aanbieden van een rijk palet aan mogelijkheden om de contexten in het programma gestalte te laten krijgen. Het hoofdstuk is daarmee een inspiratiebron voor docenten en voor een vervolgcommissie die het programma nader dient te concretiseren en naar de behoeften van respectievelijk havo en vwo te differentiëren.

De commissie is benieuwd naar de reacties 'uit het veld' en adviseert de minister om dit rapport in overleg met de NVLM (Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer) in een bredere raadpleging voor te leggen. Mede op basis van de bevindingen kan een vervolgcommissie een voorstel doen voor een 'definitief' programma met eindtermen.

- Hoofdstuk 1
**Het vak
maatschappij-
wetenschappen**
 - principes en
uitgangspunten

• Vooraf

Vanaf de invoering van de vernieuwde tweede fase van havo en vwo, eind jaren negentig van de vorige eeuw, bestaat er een sterke behoefte aan een nieuw examenprogramma voor het vak maatschappijleer in het profieldeel van het onderwijsprogramma. Het bestaande programma is in meerdere opzichten verouderd, zo is de algemene opvatting. De wens tot vernieuwing is door de minister van OCW in 2005 overgenomen met het instellen van een commissie die tot opdracht kreeg een voorstel te doen voor een nieuw examenprogramma voor het vak maatschappijwetenschappen (zoals het vak per 1 augustus 2007 gaat heten). Dit nieuwe examenprogramma zal naar verwachting over een aantal jaren (niet voor 2010) ingevoerd kunnen worden.

De commissie maatschappijwetenschappen heeft met het voorliggende adviesrapport een poging gedaan om invulling te geven aan een nieuw examenprogramma voor het vak maatschappijwetenschappen op havo en vwo. Het vak krijgt daarmee in navolging van de andere mens- en maatschappijvakken geschiedenis (commissie de Rooy), aardrijkskunde (commissie Terwindt) en economie (commissie Teulings; programma is nog in ontwikkeling) een nieuw programma, dat zich overigens naar aard en inhoud nadrukkelijk onderscheidt van genoemde vakken. Het vak maatschappijwetenschappen heeft in dit opzicht meerwaarde, doordat het zich richt op de verhoudingen tussen mensen en structuren en processen van de samenleving en het samenleven.

In dit advies worden de kaders en uitgangspunten voor het vak maatschappijwetenschappen beschreven en nader toegelicht. De reacties van scholen en docenten op het bestaande programma en de ervaringen daarmee tot nu toe (zie onder meer de vakdossiers maatschappijleer van de SLO en de artikelen in Maatschappij en Politiek) zijn mede bepalend geweest voor de richting waarin de voorstellen vorm gekregen hebben.

Het vak maatschappijwetenschappen moet nog een eigen karakter krijgen, als profielkeuzevak duidelijk te onderscheiden van het verplichte vak maatschappijleer (in de wandeling aangeduid als maatschappijleer 1). In dit hoofdstuk worden de lijnen aangegeven waarlangs het vak maatschappijwetenschappen zich zou kunnen ontwikkelen.

In paragraaf 1 'Uitgangspunten van het vak' gebeurt dit in algemene termen en wordt de toon gezet: het vak maatschappijwetenschappen is anders en heeft meer te bieden dan het bestaande vak maatschappijleer in het profieldeel (ook wel aangeduid als maatschappijleer 2). Zeker in kwalitatieve zin, maar ook in kwantitatieve: het toegomen aantal beschikbare studielasturen biedt immers in randvoorwaardelijke zin letterlijk meer ruimte. De benaming 'maatschappijwetenschappen' geeft door het meervoud ook een implicatie van het meervoudige karakter van het vak. Er ligt een rechtstreekse verbinding met de wetenschappelijke disciplines sociologie en politicologie.

Maatschappijwetenschappen heeft ook in kwalitatieve zin meer te bieden dan maatschappijleer in het gemeenschappelijk deel, dat immers vooral op burgerschapsvorming geënt is. Nederland en de Nederlandse context staan centraal, wat ook bij geschiedenis en aardrijkskunde het vertrekpunt in de leerstof is. Voor een deel geeft het vak een sociale en politieke kaart van Nederland in deze tijd. Daarnaast is de internationale vergelijking van belang, met een accent op de plaats van Nederland in de Europese Unie. Door een internationale vergelijking krijgen leerlingen ook meer zicht op Nederland en de eigen omgeving en kunnen leerlingen de Nederlandse samenleving letterlijk in een breder verband zien.

Steeds is geprobeerd voor ogen te houden dat het vak zowel voor havo- als vwo-leerlingen leerbaar, herkenbaar, relevant en interessant moet zijn. Niet alleen voor leerlingen die kiezen voor een sociaalwetenschappelijke studierichting of sociale (juridische, etc.) beroepsopleiding, maar ook voor andere leerlingen, die in hun toekomstige rol (als burger en beroepsbeoefenaar) in algemene zin veel kunnen hebben aan het vak.

In de tweede paragraaf wordt het onderscheid concept-context geïntroduceerd zoals dat ook elders in de tweede fase van havo/vwo gehanteerd wordt of gaat worden om meer eenheid te brengen in de structuur van het onderwijs in de verschillende vakken.

In de derde paragraaf wordt in conceptuele termen een globaal beeld geschetst van de voor het vak maatschappijwetenschappen in belangrijke mate constituerende disciplines sociologie en politicologie. Dat gebeurt op een manier die deze twee meestal geheel gescheiden optrekkende disciplines weer met elkaar verbindt en ook de verhouding tussen concepten en contexten inzichtelijk maakt. De concepten vormen het instrumentarium waarmee we de samenleving en maatschappelijke thema's en problematieken kunnen bestuderen en analyseren.

De concepten (zoals bijvoorbeeld sociale cohesie, sociale ongelijkheid, representatie en macht) worden in paragraaf 4 vervolgens kort omschreven; ze vormen de min of meer permanente 'body of knowledge' waarop leerlingen in het centraal examen en schoolexamen bevraagd kunnen worden.

In de laatste paragraaf wordt Nederland en de Nederlandse samenleving als basiscontext voor het vak maatschappijwetenschappen op havo/vwo geïntroduceerd en nader beschreven aan de hand van de (concrete) maatschappelijke c.q. politieke gebieden waarop het vak zich kan richten.

Bij de selectie van contexten spelen maatschappelijke en politieke ontwikkelingen en verhoudingen zoals ze behandeld worden in handboeken sociologie en politicologie een rol. Tevens kan van daaruit opnieuw gekeken worden naar de contexten zoals die in het huidige programma van maatschappijleer in het profieldeel opgenomen zijn en die voor een deel ook voor het nieuwe programma relevant zijn. De lijst met contexten en domeinen is zeker niet limitatief en ook binnen een gegeven context kan de uitwerking van het thema wisselen.

De contexten hebben in het voorgestelde examenprogramma (zoals dat in hoofdstuk 3 nader is uitgewerkt) herkenbaar hun plek gekregen in de vorm van in totaal dertien domeinen, voorafgegaan door een domein waarin de vakspecifieke vaardigheden belicht worden. Er is gepoogd meerdere terreinen van de samenleving te beslaan en sociologische en politicologische thema's enigszins in balans aan de orde te laten komen.

• 1.1 • Uitgangspunten voor het vak

In deze paragraaf wordt nader uitgewerkt wat het 'meer' en het 'anders' van het nieuwe vak maatschappijwetenschappen zal moeten zijn in vergelijking met het huidige maatschappijleer in het profieldeel.

• Meer bronnen van oorsprong

In het gemeenschappelijke deel van de tweede fase van het voortgezet onderwijs krijgen alle leerlingen van havo en vwo het vak maatschappijleer. Het doel van dit vak is in belangrijke mate socialiserend van karakter en beoogt een bijdrage te leveren aan de burgerschapsvorming van de leerlingen. In 120 studielasturen (vanaf 2007, zowel voor havo als vwo) wordt de leerlingen een introductie geboden in de werking van de democratie en haar instituties en kennis verworven over de hoofdzaken van de Nederlandse staatsinrichting.

De oorsprongen van het vak liggen bij de invoering van het algemeen kiesrecht in 1919 en in het streven na de Tweede Wereldoorlog naar vrijwaring van de jeugd van niet-democratische invloeden. In 1968 werd maatschappijleer als vak ingevoerd op de scholen van het voortgezet onderwijs. In de beginjaren had het een duidelijk maatschappijkritisch en ten dele 'alternatief' karakter, dat het beeld van het vak tot nu toe is blijven bepalen. Er was geen voorgeschreven inhoud, geen goede regeling van de lesbevoegdheid en er bestond geen lerarenopleiding voor maatschappijleer. Deze 'valse start' heeft het vak jarenlang achtervolgd. In de tweede helft van de jaren tachtig kreeg maatschappijleer een impuls doordat het een examenvak werd; eerst nog experimenteel en vanaf 1990 regulier (echter niet verplicht).

Bij de invoering van de tweede fase in 1998 is er gesproken over een nieuw vak mens- en maatschappijwetenschappen (MMW). Dit voorstel haalde het niet. Maatschappijleer werd een verplicht (school)examenvak in het gemeenschappelijk deel. Daarnaast was er het profielkeuzevak maatschappijleer (met een centraal examen) in de maatschappijprofielen en het vrije deel. Het vak heeft met en vanaf de invoering van de tweede fase meer aanzien gekregen. Het feit dat het een regulier examenvak werd heeft hier sterk toe bijgedragen.

Plannen om in het voortgezet onderwijs geschiedenis en maatschappijleer c.q. de mens- en maatschappijvakken een directe verbinding met elkaar aan te laten gaan, zijn geen werkelijkheid geworden. Het voorgestelde programma voor het combinatievak (commissie de Rooy, 2001) is wel de basis geworden voor het nieuwe examenprogramma maatschappijleer in het *gemeenschappelijk deel*.

• Meer uren vanaf 2007

Vanaf 2007 heeft het vak maatschappijleer in het profieldeel een nieuwe naam: maatschappijwetenschappen.

De Commissie Maatschappijwetenschappen heeft in opdracht van de minister van OGenW een kader en een globaal programma ontworpen voor het vak maatschappijwetenschappen, dat in de tweede fase in de maatschappijprofielen (Economie en Maatschappij, Cultuur en Maatschappij) de plaats in gaat nemen van het huidige profielkeuzevak Maatschappijleer. Al bij de invoering van de tweede fase was het duidelijk dat er voor dit vak een nieuw programma ontwikkeld zou moeten worden.

In de herziene opzet van de tweede fase per 2007 is maatschappijwetenschappen in de maatschappijprofielen EM/CM een profielkeuzevak. Tevens is het vak te kiezen in de zogenaamde vrije ruimte. Maatschappijwetenschappen krijgt een omvang van 440 studielasturen voor vwo en 320 uur voor havo. Op dit moment gaat het voor havo nog om 200 en voor vwo om 360 studielasturen. In de nieuwe situatie gaat het dus om een substantiële uitbreiding van het vak, zeker op havo. Voor de duidelijkheid: augustus 2007 wijzigt de naam van het vak, maar het huidige programma wordt dan niet gewijzigd. Wel zijn er (net als voor alle andere vakken) globalere eindtermen geformuleerd.

Het huidige profielkeuzevak maatschappijleer wordt als profielkeuzevak voor het examen gekozen door zo'n 5% van de havo-leerlingen en 4% van de vwo-leerlingen (in absolute aantallen gaat het om bijna 2500 leerlingen op havo en bijna 1500 op vwo; cijfers 2006). Uit een peiling van het tweede fase adviespunt blijkt dat op dit moment zo'n 11% van de scholen (57 van de 526) het vak aanbiedt. Meer scholen zullen naar verwachting het vak gaan aanbieden op het moment dat het aantal studielasturen verhoogd wordt en/of het nieuwe programma beschikbaar is. De cijfers geven voor de verschillende schoolsoorten een percentage van 25 of meer aan (gebaseerd op de eigen reactie van de scholen).¹

In het Ontwerpadvies van de Profielcommissies² wordt voorgesteld in het gemeenschappelijk deel van de tweede fase havo/vwo voor alle profielen te komen tot een breed vak geïntegreerde maatschappijwetenschappen, dat wordt afgesloten met een schoolexamen en een centraal examen. Dit vak komt dan niet in de plaats van het keuzevak maatschappijwetenschappen in de maatschappijprofielen, maar invoering van zo'n breed vak als vervanging van maatschappijleer in het gemeenschappelijk deel zal natuurlijk zijn invloed hebben op de inhoud van het keuzevak

• Meer wetenschap dan leer

Zonder veel nadere toelichting is het nieuwe vak gedoopt als 'maatschappijwetenschappen'. Het laten vervallen van de aanduiding 'leer' wijst erop dat het normatieve

¹ Tweede fase adviespunt (maart 2006) *Monitor aanpassing profielen tweede fase per 2007*. Peiling 1

² Profielcommissies (2006) *Bruggen tussen Natuur en Maatschappij*. Ontwerpadvies van de profielcommissie Natuur en Techniek/Natuur en Gezondheid en de profielcommissie Economie en Maatschappij/ Cultuur en Maatschappij.

ve en socialiserende karakter dat maatschappijleer heeft gekenmerkt en maatschappijleer in het gemeenschappelijk deel zal moeten blijven kenmerken, niet langer meer het karakter van wat nu nog het profielkeuzevak maatschappijleer heet, zal mogen bepalen. Het vak maatschappijwetenschappen zal vooral aansluiting zoeken bij de wetenschappelijke discipline-lijn die, zij het minder dominant, ook al te vinden is in maatschappijleer in het gemeenschappelijk deel.

De maatschappijprofielen in de tweede fase bereiden voor op een breed scala aan alfa- en gammastudies aan de universiteiten en hogescholen, variërend van economie en rechten tot sociologie en psychologie, taalstudies, geschiedenis en kunstbeoefening. Het keuzevak maatschappijwetenschappen is voor geen van deze opleidingen en studierichtingen een verplichte voorbereiding, echter zeker aanbevelenswaardig. Voor studenten die een heel ander vakgebied kiezen, is het in ieder geval een behoorlijk diepgaande kennismaking met een vakgebied dat ook in een heel andere beroepscontext zijn nut kan hebben.

Het vak maatschappijwetenschappen zal de verbinding tussen voortgezet en hoger onderwijs met name in de gamma-vakken zeker aanzienlijk gemakkelijker maken en leerlingen ook al vroeg een beeld kunnen geven van de vraagstellingen, methoden en theorieën die typisch zijn voor de verschillende maatschappijwetenschappen. Toch moet maatschappijwetenschappen niet gezien worden als een introductie-cursus voor een van de universitaire disciplines of HBO-opleidingen. Het is eerder andersom, maatschappijwetenschappen maakt gebruik van de kennis en de instrumenten van die disciplines om de havo/vwo-leerlingen kennis, vaardigheden en inzichten te laten verwerven die ook waardevol zijn als ze een studie in een heel andere richting kiezen. In dat opzicht is maatschappijwetenschappen heel goed vergelijkbaar met bijvoorbeeld geschiedenis en aardrijkskunde.

• Meervoud, dus ook multidisciplinair?

‘Maatschappijwetenschappen’ en niet maatschappijwetenschap, meervoud en geen enkelvoud. Dat duidt er op dat het vak maatschappijwetenschappen niet gezien moet worden als een soort propedeuse sociologie. De ambitie is duidelijk breder, zoals ook in de samenstelling van de commissie tot uiting is gekomen. Sociologie en politicologie zijn de twee vakken die het meest zullen bijdragen aan de ontwikkeling van een programma maatschappijwetenschappen, maar afhankelijk van de context zijn er ook verbindingen met geschiedenis, economie, rechten, filosofie, sociale geografie, culturele antropologie, communicatiewetenschappen en bestuurskunde.

Wanneer sprake is van maatschappijwetenschappen in meervoud, verwijst dat naar de verschillende disciplines die tot de maatschappijwetenschappen worden gerekend. Wanneer het woord maatschappijwetenschappen verbonden wordt met een werkwoord in enkelvoud, gaat het over het vak maatschappijwetenschappen voor havo/vwo.

De verbinding met het op de universiteiten op afstand nu meest gekozen gamma-vak, psychologie, is minder vanzelfsprekend. De psychologie heeft zich als wetenschappelijke discipline steeds verder verwijderd van de maatschappijwetenschappen en zoekt de verbinding met andere wetenschappen nu vooral in de richting van de life-sciences. Niettemin zijn er op het gebied van vooral de arbeids- en organisatiepsychologie, ten dele ook de sociale psychologie, de ontwikkelingspsychologie, de gezondheidspsychologie en de klinische psychologie wel degelijk belangrijke verbindingen aan te wijzen. In het programma kan daarvoor ook plaats worden ingeruimd. Impliciet klinkt in het meervoud 'maatschappijwetenschappen' ook de wens door leerlingen in en door dit keuzevak een breed en diep inzicht te geven in de structuren, processen en problemen van de moderne samenleving, meer in het bijzonder de eigen Nederlandse samenleving. Een al te beperkte disciplinaire aanpak past daar niet bij, maar de accentuering in de richting van de politicologie juist wel. De voeding van maatschappijwetenschappen vanuit verschillende disciplinaire bronnen betekent niet automatisch dat maatschappijwetenschappen ook een bijzonder multidisciplinair karakter heeft. Het zal vaak van de context afhankelijk zijn welke discipline als leidend beschouwd moet worden, al is het natuurlijk ook mogelijk van een specifiek disciplinair concept uit te gaan en dit vervolgens te verbinden met een passende context. Uiteraard kan ook getoond worden dat de disciplines van elkaar verschillen in vraagstelling en interessegebieden.

• Meer eigenheid

Maatschappijwetenschappen is in de tweede fase van havo/vwo te beschouwen als een zelfstandig vak, los van maatschappijleer en ook gestuurd door heel andere en eigen doelstellingen. Het is geen vervolg op maatschappijleer en is er zeker geen vervanging van, ook niet op onderdelen. Het perspectief van de burgerschapsvorming en de scholing in democratische principes blijft het doel van maatschappijleer. Het is daarom ook logisch en juist dat maatschappijleer een verplicht vak blijft in het gemeenschappelijk deel van het havo- en vwo-programma, terwijl maatschappijwetenschappen een keuzevak is in de twee maatschappijprofielen.

Maatschappijwetenschappen onderscheidt zich qua theorie, methodologie, object en focus duidelijk van de in havo/vwo meest naburige vakken als geschiedenis, aardrijkskunde en economie. De aandacht richt zich niet op continuïteit en verandering in de tijd (de chronologische tien tijdvakken-indeling van de Commissie de Rooy), noch op de kenmerken, de indeling en het gebruik van de ruimte (aardrijkskunde) of op de productie en verdeling van goederen en diensten (economie). In de maatschappijwetenschappen staan de verhoudingen tussen mensen en de structuren en processen van de samenleving en het samenleven centraal. Het tijdsperspectief is in principe contemporain, de ruimte wordt sociaal en politiek gedefinieerd (sociale, politieke en culturele grenzen) en de economie wordt niet op zichzelf bestudeerd, maar gezien in zijn rol als determinant en gedetermineerde van sociale en politieke processen.

Voor alle vier vakgebieden geldt dat zij bijzonder geïnteresseerd zijn in vraagstukken van continuïteit en verandering en de rol van menselijke interventies daarin.

Uiteraard doen zij dat steeds onder het in aanmerking nemen van de begripsmogelijkheden van havo/vwo-leerlingen, maar ook met het oog op wat voor de in de toekomst leidinggevende burgers van het land belangrijk is. Met andere woorden, het accent ligt in eerste instantie op Nederland en de Nederlandse samenleving, in vergelijking met andere samenlevingen.

Nederland, zijn geschiedenis, staatsinrichting, grondgebied, welvaartsbronnen, cultuur en samenleving vormen het uitgangspunt, rekening houdend enerzijds met de directe leefwereld van de leerlingen (die natuurlijk niet met Nederland samenvalt), anderzijds met de veranderende positie van Nederland in de wereld. Meer politicologisch zal daarbij het accent bijvoorbeeld kunnen liggen op de betekenis van de natiestaat in relatie tot de ontwikkeling van de Europese Unie, meer sociologisch is er de vraag naar de mogelijkheden voor behoud van sociale cohesie in een samenleving die zowel individualiseert als globaliseert.

Nederland en de Nederlandse samenleving is de eerste en meest aangewezen context voor het vak maatschappijwetenschappen. Het gaat niet om een nationalistische keuze of een provinciaal perspectief, maar om de erkenning van een context die de leerlingen aanspreekt, en voor de docenten documenteerbaar en doceerbaar is. Zo is het interessant om een thema als integratie en migratie te bespreken in termen van gevestigden en buitenstaanders, dat te bestuderen in de context van de integratie van minderheden in Nederland in de laatste 30 jaar en dat vervolgens te vergelijken met processen en ontwikkelingen in andere samenlevingen.

• Meer theoretisch en meer empirisch

Net als geschiedenis en aardrijkskunde vindt maatschappijwetenschappen zijn beginpunt in Nederland c.q. de lokale of regionale setting. Voor economie ligt dat anders en in dat opzicht lijkt dat deel van de maatschappijwetenschappen dat inzicht probeert te geven in de principes van het samenleven, daar weer meer op. De conceptuele en modelmatige aanpak is dan bepalend.

Als profielkeuzevak in de tweede fase zal het programma maatschappijwetenschappen ten dele het karakter aannemen van een sociale en politieke kaart van Nederland in deze tijd en in de omgeving die voor Nederland relevant is. De leerlingen die later niet voor een gamma-opleiding kiezen, hebben van deze aanpak het voordeel dat het hen voorziet van een hoeveelheid kennis die zij als professional in een heel andere beroepssfeer toch heel goed en als vanzelfsprekend zullen kunnen gebruiken. De leerlingen die wel voor een gammastudie kiezen, zullen merken dat in de huidige bachelorprogramma's niet veel ruimte meer is voor de Nederlandse context. Dat is mede het gevolg van de voortgaande academisering en internationalisering van het onderzoek aan de universiteiten.

Een laag dieper gaan de maatschappijwetenschappen wanneer zij ook inzicht proberen te geven in de structuren en processen die de samenleving en het menselijk samenleven constitueren. De principes van de menselijke interactie en communicatie, de noodzaak en de mogelijkheden van groepsvorming, de overdracht van taal, cultuur en waarden aan nieuwe generaties, de vorming van huishoudens, het is relatief contextvrij – in ieder geval vrij van de nationale context – te bespreken en te duiden.

In de maatschappijwetenschappen worden veel begrippen gebruikt die ook deel uitmaken van het alledaagse taalgebruik (godsdienst, macht, overheid, rol), terwijl een deel van het begrippenapparaat van de maatschappijwetenschappen ook weer deel is geworden van de omgangstaal (bureaucratie, functie, interactie, stigma, enz.). Los van een specifieke maatschappelijke context beschikken de maatschappijwetenschappen over een formeel vocabulaire aan begrippen en ook over een reeks theorieën die maatschappelijke en politieke processen, structuren en functies in samenhang beschrijven en verklaren zonder direct aan een bepaalde empirische situatie te refereren. Uiteraard ontlenen ze hun betekenis wel aan de mogelijkheid in een specifieke situatie zinvol, dat wil zeggen betekenisgevend en verklarend, te kunnen worden toegepast.

De maatschappijwetenschappen zijn empirische wetenschappen. Ze beschikken over een inmiddels uitgebreid arsenaal aan methoden en technieken van onderzoek en over een geavanceerd en nog snel groeiend systeem van statistische verwerkingsmogelijkheden. In het vak maatschappijwetenschappen voorzien de 'vaardigheden' in een kennismaking met de methoden en technieken van het maatschappijwetenschappelijk onderzoek, met name ook om begrijpend en kritisch kennis te kunnen nemen van verslagen van onderzoek en op statistische bewerking gebaseerde uitspraken over samenhang tussen verschijnselen. Statistiek maakt deel uit van het vak wiskunde in de tweede fase, maar ook in het kader van het vak maatschappijwetenschappen is het belangrijk dat de leerlingen in ieder geval enigszins vertrouwd raken met de betrouwbaarheid en geldigheid van uitspraken op basis van steekproeven en leren relatieve risico's en kansen te beoordelen.

• Meer reflectie

Maatschappijwetenschappers maken zelf deel uit van een samenleving en in de meeste gevallen ook van de samenleving die ze als onderwerp van onderzoek hebben. Als lid van een samenleving kunnen ze zich nooit onttrekken aan de algemene regels van het samenleven en als lid van hun eigen samenleving is het voor hen moeilijk, maar zeker niet onmogelijk, als het ware op afstand te gaan staan en zo onbevooroordeeld mogelijk te observeren, te meten en vast te leggen wat er gebeurt.

Enerzijds wordt de maatschappijwetenschappelijke onderzoeker daarbij geholpen door de meetinstrumenten, de concepten en de theorieën die de maatschappijwetenschappen in de loop van meer dan honderd jaar ontwikkeld hebben, anderzijds is het ook deel van zijn opleiding tot onderzoeker om zich bewust te zijn van zijn bijzondere relatie tot zijn onderzoeksobject en zijn verantwoordelijkheid als onderzoeker. Reflectie op wat er in de (eigen) samenleving gebeurt, is ook zelfreflectie als lid van de samenleving en als onderzoeker.

In de maatschappijwetenschappen is niet alleen de gebondenheid aan de eigen samenleving een thema, maar ook de betrokkenheid bij wat en wie er onderzocht wordt. De maatschappelijke verantwoordelijkheid van de onderzoeker reikt in veel gevallen verder dan de methodisch goede uitvoering van het onderzoek zelf. Wat betekent de onderzoeksvraag voor degenen die object van onderzoek zijn? In wiens dienst staat de onderzoeker? Met welk doel wordt het onderzoek verricht? De ethiek van de onderzoeker omvat meer dan de 'dingen goed doen', in veel gevallen zal ook de vraag opkomen of de onderzoeker ook de 'goede dingen' doet. Dat wil niet zeggen dat op voorhand vast staat wat goed of slecht is en niet altijd ook zal de vraag daarnaar erg dringend gesteld moeten worden. Niettemin, zoals de uitvoering van wetenschappelijk werk is gebonden aan regels van zorgvuldigheid en controleerbaarheid, zo is de uitvoerder van het werk gehouden zich rekenschap te geven van de vraag of zijn onderzoek moreel en menselijk te verantwoorden is. Goede bedoelingen kunnen slecht onderzoek niet redden, maar goed uitgevoerd onderzoek moet ook buitenwetenschappelijk gerechtvaardigd kunnen worden. Voor de onderzoeker betekent dit de ontwikkeling van een houding waarin hij in staat is kritisch naar zijn eigen beweegredenen te kijken, maar ook rekening te houden met de beweegredenen van zijn opdrachtgevers of de gebruikers van zijn onderzoek en uiteraard ook met de belangen van degenen die object zijn van onderzoek.

Leerlingen die kiezen voor het vak maatschappijwetenschappen zullen in de oefening in de omgang met deze vraagstukken een sterker besef ontwikkelen voor de wetenschappelijke en maatschappelijke verantwoordelijkheid van de wetenschappelijk onderzoeker. Ook zullen zij door op hun eigen positie als lid van de samenleving te reflecteren een gevoel kunnen ontwikkelen voor het zowel relatieve als absolute karakter van het samenleven. Veel van wat voor hen vanzelfsprekend is, blijkt elders of vroeger helemaal niet vanzelfsprekend (geweest) te zijn, terwijl het tegelijkertijd ook niet 'zomaar' veranderd blijkt te kunnen worden. Mensen worden gevormd door de samenleving die ze mede zelf weer vormen. Door te oefenen met een verandering van perspectief op de eigen situatie en de eigen samenleving en door reflectie op de bijzondere positie van de wetenschappelijk onderzoeker krijgt de leerling niet alleen een beter inzicht in de eigen leefwereld, maar ook een beter besef van de mogelijkheden van verandering en eventueel verbetering van de samenleving.

• Meer leerbaar en meer documenteerbaar

Maatschappijwetenschappen moet zowel op havo- als vwo-niveau leerbaar zijn. Dat betekent enerzijds een aanpassing aan de kenmerken van de leerlingenpopulatie van ieder van de beide schooltypen, anderzijds een aanpassing aan de context waarin de leerlingen leven en hun toekomst zullen vinden. Het gebodene moet dus herkenbaar ("empirisch"), relevant en interessant zijn voor de leerlingen op het moment dat het aanbod plaatsvindt, maar het moet hen ook voldoende meerwaarde bieden voor hun latere leven als student in het beroeps- en het universitaire onderwijs en daarna ook als burger en beroepsbeoefenaar.

Anders dan voor geschiedenis en aardrijkskunde geldt, zullen de docenten maatschappijwetenschappen niet uit één specifieke discipline gerekruteerd worden. Dat is ook niet mogelijk, gezien de brede basis van het vak, te weten sociologie en politologie (met elementen van andere maatschappijwetenschappen). In bestaande gevallen zal het vak natuurlijk aangeboden worden door de huidige docenten maatschappijleer voor het gemeenschappelijk deel en maatschappijleer voor het profieldeel of vrije deel, die ook nu al heel verschillend zijn qua achtergrond. De opbouw en de implementatie van het programma zal geleidelijk moeten gebeuren en zoveel mogelijk moeten aansluiten op materiaal dat zijn waarde al heeft bewezen. Enerzijds zal dat materiaal zijn, dat is gebaseerd op rapporten en resultaten van wetenschappelijk onderzoek, anderzijds op de beschikbaarheid van specifieke statistische gegevens en op de actualiteit.

• 1.2 • De concept-contextbenadering

Bij de inrichting van het examenprogramma maatschappijwetenschappen heeft de commissie zich mede laten leiden door het advies van de KNAW-klankbordgroep voortgezet onderwijs ten aanzien van de tweede fase.³

De KNAW wijst op het belang van de zogenoemde concept-contextbenadering. Aandacht in het centraal schriftelijk examen voor de kernconcepten en kernvaardigheden van het vak biedt leerlingen en docenten ruimte om zich binnen de alledaagse lespraktijk in betekenisvolle, motiverende contexten te verdiepen, aldus de KNAW. In het schoolexamen kunnen de kernconcepten en -vaardigheden in wisselende contexten worden toegepast.

In het recentelijk verschenen Ontwerpadvies 'Bruggen tussen natuur en maatschappij'⁴ van de profielcommissies wordt geadviseerd de volgende omschrijvingen te hanteren:

Concepten zijn basis- of grondbegrippen, zoals principes, beginselen, theorieën, ideeën, beelden, wetten, structuren of systemen, die basis en kader vormen voor de kennisopbouw in een discipline. Denken op het niveau van concepten is een noodzakelijke voorwaarde voor het verwerven van inzicht in een discipline. Het is voor leerlingen tevens een middel om de werkelijkheid te leren hanteren. Concepten kunnen ook gebruikt worden voor de opbouw van een onderwijsprogramma en een doorlopende leerlijn in samenhang met aangrenzende onderwijsprogramma's.

Contexten zijn bruggen tussen de werkelijkheid en de concepten en vormen ook verbindingen tussen de concepten onderling. Er zijn verschillende contexten beschikbaar: maatschappelijke, beroepsgerichte, theoretische, experimentele en didactische contexten. Ze vormen aanleiding tot verkenning van toepassingen van producten uit vakgebieden en vervolgens tot het aanleren van de concepten die daaraan ten grondslag liggen en de verdieping daarvan. Het onderscheid in niveau kan tot uitdrukking gebracht worden in de diepgang of complexiteit van contexten.

De commissie Maatschappijwetenschappen is van mening dat de concept-contextbenadering aanknopingspunten biedt om een examenprogramma maatschappijwetenschappen in te richten. Dat de commissie niet alleen staat in haar oordeel, mag blijken uit het gegeven dat genoemde benadering momenteel al in de nieuwe examenprogramma's van verschillende vakken gehanteerd wordt. Hiervan is sprake in de exacte vakken - natuurkunde, scheikunde en biologie -, maar ook in het vak economie. Deze benadering blijkt in die vakken een hanteerbaar kader te zijn. Als hiervan in de maatschappijvakken zoveel mogelijk uitgegaan wordt, is er een basis voor de noodzakelijke samenhang en afstemming in de tweede fase van havo en vwo. Op deze manier kan mede tegemoet gekomen worden aan de wens tot het verminderen van

³ KNAW (2003) *Ontwikkeling van talent in de tweede fase. Advies van de KNAW-klankbordgroep voortgezet onderwijs*; Amsterdam

⁴ Profielcommissies (2006) *Bruggen tussen Natuur en Maatschappij. Ontwerpadvies van de profielcommissie Natuur en Techniek/Natuur en Gezondheid en de profielcommissie Economie en Maatschappij/ Cultuur en Maatschappij*.

het gevoel van overladenheid en versnippering. Er komt een min of meer gemeenschappelijke basisstructuur voor de leerlingen en de aantrekkelijkheid en actualiteit van de programma's kan versterkt worden (zoals in het advies van de profielcommissies beoogd en geadviseerd wordt).

De concept-contextbenadering helpt om het onderwijs motiverender van karakter te laten zijn. De benadering sluit ook aan bij de dynamiek van de hedendaagse kennismaatschappij. Kennis (niet alleen de wetenschappelijke) neemt immers snel toe en verandert door nieuwe gezichtspunten van karakter. Concepten vormen een continue factor; bepaalde contexten ook, maar andere contexten kunnen veranderen al naar gelang de ontwikkelingen in de samenleving. Examenprogramma's worden voor een aantal jaren vastgelegd (vijf of meer jaren) en hebben dus juist een 'body of knowledge' nodig die minder aan verandering onderhevig is. Gezocht dient te worden naar een aantal concepten en vaardigheden dat voor langere tijd dienst doet om complexe maatschappelijke ontwikkelingen en problemen te analyseren. Zo kan worden ingespeeld op veranderingen binnen contexten en wordt gegarandeerd dat leerlingen voldoende basiskennis hebben om in vervolgopleidingen succesvol te kunnen zijn.

De Commissie Maatschappijwetenschappen heeft voor de volgende insteek gekozen als het gaat om de concept-contextbenadering.

Concepten zijn begrippen met een bepaald abstractieniveau die in formele zin de 'body of knowledge' van een wetenschappelijke discipline vormen en de verschillende disciplines van elkaar onderscheiden.

Voor de keuze van concepten voor het vak maatschappijwetenschappen is het van belang de volgende criteria te hanteren.

Concepten (voor maatschappijwetenschappen):

- zijn basis- of grondbegrippen waarmee maatschappelijke ontwikkelingen en problematieken geanalyseerd kunnen worden;
- zijn nodig om de grondbeginselen van het vak eigen te maken;
- hebben een bepaalde mate van abstractie; ze zijn niet specifiek, maar bij voorkeur ook niet te abstract;
- zijn in meerdere contexten toe te passen;
- zijn toepasbaar op verschillende niveaus (macro, meso, micro);
- komen voort uit de sociale wetenschappen (in eerste instantie sociologie en politicologie)
- onderscheiden zich van concepten uit andere vakken;
- zijn beperkt in aantal.

Concepten worden in contexten toegepast: de contexten hebben betrekking op de maatschappelijke werkelijkheid. Contexten zijn voor de concepten toepassingsdoelgebieden: concrete maatschappelijke thema's, problematieken en processen waarbinnen de concepten toegepast kunnen worden. Contexten worden in het onderwijs en

in de examenprogramma's met enige regelmaat vervangen, onder meer op grond van actualiteitswaarde. Ook kunnen relevante contexten verschillen naar schooltype. Voor vwo-leerlingen bijvoorbeeld zal de voorkeur uitgaan naar meer theoretische contexten en op wetenschappelijk onderzoek gerichte vaardigheden, voor havisten naar meer praktische, op de beroepspraktijk gerichte contexten en vaardigheden.

In de keuze van de concepten en vaardigheden kan het vak zich onderscheiden van andere (mens- en maatschappij)vakken. Hier openbaart zich het specifieke van maatschappijwetenschappen.

Samenhang tussen vakken kan bevorderd worden door dezelfde contexten te kiezen en deze met de voor iedere discipline eigen concepten te benaderen. Voorbeelden: het vraagstuk van arm en rijk (ontwikkelingsproblematiek) en Europese integratie. In de volgende paragrafen is een keuze gemaakt in concepten en contexten voor maatschappijwetenschappen en worden deze nader toegelicht.

In het nieuwe examenprogramma zijn de verschillende contexten herkenbaar in afzonderlijke domeinen.

In hoofdstuk 2, paragraaf 3 worden nadere voorstellen gedaan voor de verdeling centraal examen - schoolexamen. De concepten zullen in ieder geval deel uit moeten maken van het centraal examen. Daarnaast is er een aantal contexten (domeinen) die voor het centraal examen voor meerdere jaren bevraagd kunnen worden; het zijn de min of meer permanente contexten. De overige contexten kunnen variëren, al naar gelang de keuze van de school.

• 1.3 • Het vak maatschappijwetenschappen nader bepaald

• Sociologie en politicologie

Het vak Maatschappijwetenschappen beoogt de leerlingen een breed en diep inzicht te geven in de structuren, processen en problemen van de hedendaagse samenleving en in het bijzonder de Nederlandse samenleving. Om dit inzicht te verwerven is het gebruik van kernbegrippen uit de maatschappijwetenschappen noodzakelijk, kernbegrippen die de leerlingen de hulpmiddelen aanreiken om huidige en toekomstige problemen te doorgronden.

Maatschappijwetenschappen gaat uit van het onvermijdelijke sociale karakter van het leven van de mens en van de wisselende wijzen waarop het sociale vorm krijg in organisaties en instituties en beleefd wordt in interacties tussen mensen en gevoelens van betrokkenheid op elkaar. In het laatste geval (interacties en gevoelens) gaat het om het samenleven en de samenleving, in het eerste geval (organisaties en instituties) om de maatschappij en de staat.

In dit hoofdstuk wordt 'maatschappijwetenschappen' niet gezien als een gebied van onderzoek, maar als een kennisgebied, gevormd op basis van sociologie en politicologie en toegespitst op de situatie in Nederland of op voor Nederland relevante omstandigheden en vergelijkingsmogelijkheden. Het gebruik van het meervoud 'maatschappijwetenschappen' in het enkelvoud symboliseert dat het hier om een (nieuw) vak gaat, dat ten behoeve van havo/vwo samengesteld is uit een combinatie van twee in de academische wereld relatief gescheiden en onderscheiden disciplines. Ten behoeve van een meer systematische afbakening van het gebied van maatschappijwetenschappen is wat betreft de sociologie aansluiting gezocht bij de KNAW-verkenning 'Samenleven en samenwerken'⁵. Als het object van de sociologie wordt daarin 'het menselijk samenleven' genoemd, waarbij de sociologie zich specifiek op de problemen van de samenleving richt die betrekking hebben op 'ongelijkheid en verdeling, sociale cohesie en solidariteit, rationalisering en modernisering, identiteitsvorming'. Voor de politicologie is geen vergelijkbare verkenning van de KNAW beschikbaar, maar tot op grote hoogte gaat het in die discipline om een vergelijkbare indeling, maar nu toegespitst op de orderingsvraagstukken van maatschappij en staat met een accent op de uitoefening en beheersing van macht.

Samengebracht onder de noemer 'maatschappijwetenschappen' kunnen sociologie en politicologie nu nader getypeerd worden door de aard van de bindingen die mensen met elkaar hebben, de wijze waarop mensen in het kader van deze bindingen alleen en gezamenlijk een identiteit verwerven, de sociale en politieke verhoudingen

die zich tussen mensen ontwikkelen en de veranderingen die zich in de bindingen, de vorming en de verhoudingen voordoen.

• Vormen van binding

De bindingen die mensen met elkaar hebben, kunnen verschillende vormen aannemen:

- een relatie tussen twee mensen, in principe exclusief, continu en seksueel van karakter, eventueel maatschappelijk bevestigd in de vorm van een huwelijk en leidend tot de vorming van een gezin in het kader van een familie;
- de min of meer sterke interactieve verbanden tussen mensen, met een functie die kan samenvallen met de wens met elkaar een groep te zijn, maar ook in dienst kan staan van een bepaald gezamenlijk of individueel doel of belang (vriendengroep, werkgroep, sportclub, politieke partij);
- het gevoel op grond van een aantal onderscheidende kenmerken deel uit te maken van een bepaalde categorie mensen, die zich door die kenmerken met elkaar verbonden kunnen voelen, zonder elkaar persoonlijk te moeten kennen of met elkaar te moeten verkeren (politieke voorkeur, geloof, geslacht, buurt, handicap, belangstelling, ras, taal, leeftijd, seksuele voorkeur. enz.);
- de wetenschap deel uit te maken van een groter te onderscheiden geheel, soms fysiek afgegrensd, soms sociaal begrensd; de bindingen in een samenleving en maatschappij en op het niveau van de staat en de overheid.

Met het begrip sociale cohesie wordt verwezen naar de mate en de kwaliteit van de bindingen die mensen in een ruimer sociaal kader met elkaar hebben, de mate van verantwoordelijkheid voor elkaars lot en in het bijzonder elkaars welzijn, en de mate waarin anderen daar ook een beroep op kunnen doen. Op individueel niveau manifesteert zich dat weer in de mate waarin men sociale inclusie of juist sociale exclusie ervaart, het gevoel erbij te horen of juist buitenstaander te zijn of te zijn gemaakt. Zo kan gebrekkige binding met een politieke gemeenschap leiden tot politiek cynisme en lage politieke participatie, waar juist een actieve burger verwacht wordt. Geringe binding en gebrek aan binding waar deze verwacht of gewenst wordt, klinkt door in begrippen als anomie, vervreemding en ook segregatie, bijvoorbeeld bij etnische minderheden die er onder bepaalde omstandigheden de voorkeur aan kunnen geven een eigen gemeenschap te vormen.

Binding kenmerkt zich door het bestaan van instituties, systemen van waarden en normen met meer dan individuele geldigheid die de verwachtingen reguleren en ook de grenzen van de binding aangeven. Instituties maken vormen van binding overdraagbaar en leerbaar en scheppen tradities, die zelf weer als bindend worden beleefd. Fundamentele instituties zijn het huwelijk, het gezin en de familie, maar ook de stam, het volk, de natie of de godsdienst.

In het dagelijks spraakgebruik worden huwelijk en gezin ook wel als instituten aangemerkt, maar sociologisch gezien wordt een onderscheid gemaakt tussen het instituut als instelling, organisatie of zelfs gebouw en de institutie als min of meer geformaliseerd gedragspatroon.

Bindingen kunnen onderscheiden worden naar hun aard en doelstelling: sociaal, politiek en economisch. Overal waar mensen zijn, zijn sociale bindingen aanwezig. Ze bepalen het menselijk bestaan en ze komen het meest duidelijk tot uiting in het geheel van interacties, netwerken en regels dat onder het begrip 'samenleving' valt. Op het gebied van productie en consumptie van goederen en diensten gaat het om ruilrelaties die onder de noemer 'economie' gebracht worden. Het georganiseerde leven van mensen is als de 'maatschappij' te beschouwen (school, werk, vereniging enz.) en de specifieke regeling en ordening van de machtsverhoudingen is het gebied van politiek, de overheid en de 'staat'. Als mensen bindingen met elkaar aangaan krijgen ze ook te maken met representatie. Elke groep wordt in een georganiseerde samenleving met grote regelmaat vertegenwoordigd door één of enkele betrokkenen, die al dan niet op basis van een mandaat, namens de groep spreken. Representatie is een kernelement van de vertegenwoordigende democratie, maar is ook relevant voor een belangengroep of een sportvereniging.

• Binding door vorming

Vorming is in de sociologie het proces van verwerving door het individu van een bepaalde identiteit. Dit is een leerproces dat gestuurd wordt door instituties en plaatsvindt in instituten, te beginnen met het gezin waarin iemand geboren wordt. Sociologisch en antropologisch gezien wordt de fysieke geboorte gevolgd door een tweede sociale 'geboorte' als lid van de samenleving. Alle hogere dieren leren overleven door het voorbeeld van hun ouders. Bij mensen is de tijd die daarvoor nodig is lang en anders dan bij dieren niet bepaald door voordoen en simpelweg navolgen, maar door regelverwerving en experiment. De menselijke vorming is een inleiding in een wereld van symbolen, in het bijzonder de taal. Daar is veel tijd voor nodig en in moderne samenlevingen is die tijd zelfs heel lang geworden (gemiddeld twintig jaar).

In het socialisatieproces wordt zowel de sociale, de politieke, de culturele als de persoonlijke identiteit verworven. Dat kan mis gaan of problematisch blijken te zijn, het eerste vaak door een falen van de ouders of verzorgers, het tweede door bijvoorbeeld ziekte of een handicap. In het eerste geval is er een grote kans op de ontwikkeling van een persoonlijkheidsstoornis, deviant gedrag en eventueel een criminele carrière, in het tweede geval moet leren worden omgegaan met de gevolgen van mogelijke stigmatisering als gevolg van het zichtbaar 'anders' zijn dan de meeste anderen in de samenleving.

De sociale omgeving, waarin iemand opgroeit, bepaalt in hoge mate ook zijn ideologische en politieke opvattingen en zijn culturele bagage, maakt iemand herkenbaar als lid van een bepaalde groep of categorie, maar van een volledige determinatie is toch geen sprake. Mensen kunnen voor een andere groep of een andere omgeving kiezen en in een proces van acculturatie en assimilatie proberen herkend en erkend te worden als lid van die groep. Migratie maakt dat vaak noodzakelijk, maar het kan ook het gevolg zijn van de keuze voor een bepaald beroep of zelfs de voorkeur voor een bepaalde muziekstijl. In dat laatste geval zal eerder van deelname aan een specifieke subcultuur sprake zijn dan van een volledige verandering van cultuur.

Vorming, waaronder politieke vorming, vindt plaats onder leiding, in eerste instantie van ouders, later onder invloed van docenten, media en bestuurders. Vorming vindt vooral in de adolescentie ook plaats temidden van gelijken, van 'peers' die gezamenlijk vorm en inhoud geven aan de identiteit van de eigen groep, te onderscheiden van oudere of jongere generaties, van de al reeds gevestigden en van de nog buitenstaanders. In Nederland heeft de godsdienstige vorming voor het merendeel van de bevolking zijn vroeger in het kader van de verzuiling zo grote betekenis verloren. In de moderne samenleving is de vorming door formele scholing en training voor beroepsuitoefening zowel voor mannen als vrouwen de belangrijkste socialisatie buiten gezinsverband geworden. In de loop van de twintigste eeuw zijn ook de media (pers, radio, film, tv, internet) steeds belangrijker geworden voor de vorming en vormgeving van de eigen identiteit.

Socialisatie-instanties treden vaak gescheiden van elkaar op: training als sporter of militair vindt in principe gescheiden plaats van de voorbereiding op het burgerschap of de zoektocht naar een partner. Scholing en beroepsuitoefening staan in principe wel dichterbij elkaar, maar ook hier is er een scheiding tussen algemene vorming en voorbereiding op het beroep.

In alle vorming staat naast de verwerving van vaardigheden en competenties ook de overdracht van waarden, normen en politieke overtuigingen (ideologieën) centraal: het gaat altijd om 'goed' en om 'juist' leven in de omgeving en de situaties waarin men zich bevindt. In het proces van politieke socialisatie leert men ook dat onderling vertrouwen, samenwerking en groepsvorming vaak noodzakelijk zullen zijn om dingen te bereiken of te veranderen in de maatschappij. Omdat mensen kunnen verschillen over wat goed en juist is, zal dat in politiek of samenleving tot een botsing van meningen en maatschappelijke conflicten leiden.

• Verhoudingen en verschillen

De verhoudingen tussen mensen zijn zowel gegeven als veranderlijk, dynamisch en problematisch. Het ideaal van de gelijkwaardigheid en de gelijkheid van alle mensen, dat kenmerkend is voor de moderne westerse samenleving, staat altijd op

gespannen voet met een werkelijkheid die gekenmerkt wordt door verschil en ongelijkheid. Ten dele is het verschil van nature gegeven in de vorm van verschil in geslacht, aanleg en temperament, ten dele ontstaat het juist of wordt het opgeheven in het proces van socialisatie (vooral door scholing), ten dele is het verschil ook een verschil in macht, gezag en autoriteit. In dat geval gaat het om een verschil in de mate waarin het gedrag van anderen bepaald of beïnvloed kan worden. Bij macht gaat het uiteindelijk om de mogelijkheid effectief geweld (of geld) in te zetten, bij gezag en autoriteit om invloed op basis van respect en positie. In wetgeving wordt macht in verbindend gezag omgezet.

In iedere samenleving is sociale ongelijkheid in een of andere vorm geïstitutionaliseerd. Er kunnen kasten, standen en klassen onderscheiden worden, elites kunnen weer ingedeeld worden naar sociale sectoren (economisch, cultureel, sociaal, politiek), rangen ordenen de verhoudingen in organisaties. Verschillen in status kunnen aanleiding geven tot verzet, opstand en revolutie, maar ook emancipatiebewegingen uitlokken. In moderne samenlevingen is het tegengaan en opheffen van niet-onvermijdelijke verschillen ook een belangrijke drijfveer voor politieke en maatschappelijke actie geworden, die met name het beeld van de twintigste eeuw bepaald heeft. Het tegengaan van sociale ongelijkheid laat de menselijke behoefte aan individuele onderscheiding onverlet, zeker zolang dit geen consequenties heeft voor de gelijke rechten en de vrijheid van anderen.

Een conflictloze maatschappij is een utopie en zal dat blijven. In het proces van snelle maatschappelijke verandering dat kenmerkend is voor de moderne samenleving zijn conflicten ook onvermijdelijk. Conflicten kunnen soms zeer destructief zijn, zeker gewelddadige conflicten, maar in het algemeen zijn conflicten de motor van de maatschappelijke verandering.

• Verandering en verbetering

De sociologie is in de achttiende eeuw mede ontstaan uit verwondering en ook wel verontrusting over de processen van verandering die zich in steeds sneller tempo in de samenleving leken te voltrekken. Men wilde begrijpen wat er aan de hand was, welke richting de ontwikkeling nam en uiteindelijk ook weten of en hoe het mogelijk zou zijn de richting, het tempo en de aard van de ontwikkeling te beïnvloeden. De beschrijvende, analyserende en verklarende kracht van de sociale wetenschappen is duidelijk sterker gebleken dan de ontwerpende, maar met evenveel recht kan gezegd worden dat de sociale wetenschappen in hun onderzoek hebben geleerd bescheiden te worden ten aanzien van de maakbaarheid van de samenleving. In de sociale wetenschappen werd en wordt zowel het proces van modernisering van de samenleving als het functioneren van de moderne samenleving in al zijn verschillende aspecten onderzocht. In de sociologie gaat de aandacht in de eerste plaats uit naar de hedendaagse samenleving en maatschappij, met vaak ook interesse voor het his-

torische proces van ontwikkeling of meer cultuur antropologisch voor de vergelijking met andere samenlevingen en culturen en hun typische kenmerken. De politologie houdt zich in het bijzonder bezig met de wijze waarop het vraagstuk van de macht, de machtsverdeling en het conflict institutioneel geregeld wordt en welke veranderingen daarin optreden. Rechten, geografie, economie en geschiedenis zijn voor het onderzoek van de maatschappij belangrijke naburige disciplines, voor het onderzoek op het gebied van de samenleving zijn filosofie, antropologie en psychologie in het bijzonder van betekenis.

De klassieke Verlichtingsthema's 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' zijn goed te herkennen in de ontwikkelingsgang van de moderne samenlevingen, maar ook in hun minder idealistische tegenvoeters 'dwang, verschil en zelfzucht', op het niveau van samenlevingen en staten tot uitdrukking komend in vormen van nationalisme, kolonialisme en imperialisme en op het niveau van de economie in de strijd tussen kapitalisme en socialisme.

Aan het eind van de twintigste eeuw zijn er vijf grote maatschappelijke ontwikkelingen te onderscheiden die ook in de nieuwe eeuw het beeld zullen blijven bepalen: individualisering, informalisering, informatisering, internationalisering (globalisering) en intensivering. Deze ontwikkelingen op maatschappelijk vlak kunnen weer verbonden worden met de grote ontwikkelingen op het gebied van de economie (vermarkting en commercialisering) en de politiek (verplaatsing van de politiek en ontstatelijking).

• Concept en context op elkaar betrokken

In hoofdlijnen worden de maatschappijwetenschappen als eindexamenvak voor havo/vwo bepaald door sociologie en politicologie. Binding, vorming, verhouding, verandering beschouwen we als de centrale concepten, die voor beide disciplines afzonderlijk nader worden gespecificeerd. De contexten waarin deze begrippen hun specifieke betekenis en toepassing krijgen, worden gevormd door Nederland (staat, samenleving, maatschappij, eventueel ook op een lager dan nationaal aggregatieniveau), de Europese Unie en de internationale vergelijking. De internationale vergelijking is een categorie van een andere orde dan Nederland of de EU, in feite een contextbenadering binnen een context. Zo kan bijvoorbeeld binnen de context van familie en gezin nagegaan worden hoe in verschillende culturen de relatie tussen grootouders en kleinkinderen is georganiseerd. De internationale vergelijking dient om vanuit vooral Nederlands perspectief oog te krijgen voor verschillen en overeenkomsten met andere landen, culturen, groepen en ook politieke systemen.

Samenvattend kan het gebied van de maatschappijwetenschappen conceptueel en contextueel nu worden weergegeven als in het hierna volgende schema.

Maatschappijwetenschappen • Concepten •		
	Sociologie samenleving / maatschappij	Politicologie politiek / bestuur / staat
<i>Binding</i>	sociale cohesie instituties groepsvorming	politieke instituties representatie
<i>Vorming</i>	socialisatie / acculturatie identiteit	politieke socialisatie ideologie
<i>Verhouding</i>	sociale gelijkheid / ongelijkheid	macht / gezag conflict / samenwerking
<i>Verandering</i>	modernisering individualisering globalisering	democratisering ontstatelijking
Maatschappijwetenschappen • Contexten •		
Nederland Europese Unie Internationale vergelijking		

• 1.4 • De concepten nader uitgewerkt

Concepten of begrippen stellen ons niet alleen in staat onze ervaringen, waarnemingen en meer in het algemeen onze kennis te ordenen, maar vormen ook de bouwstenen van sociaal-wetenschappelijke theorieën. Begrippen variëren in mate van concreetheid: bij een begrip als gevangenis kan iedereen zich een voorstelling maken, bij het begrip politieke partij of klasse is dat al moeilijker, terwijl begrippen als macht of modernisering uitermate abstract zijn. Het omschrijven of definiëren van begrippen is daarom van groot belang. Dat neemt niet weg dat over de definiëring van een aantal belangrijke, veelal abstracte begrippen geen overeenstemming bestaat. Dat hangt vaak samen met het al dan niet toelaten van normatieve elementen in de omschrijving. Bij een begrip als rechtvaardigheid ligt dat voor de hand, maar het geldt ook voor een begrip als democratie of macht. Pogingen om deze begrippen geheel objectief te definiëren doen vaak onrecht aan de betekenis die in het maatschappelijk verkeer aan deze begrippen wordt toegekend. Het vak maatschappijwetenschappen geeft uiteraard ook aandacht aan de mogelijke spanning tussen de meer beschrijvende en meer normatieve elementen in de omschrijving van een concept.

Hieronder zullen de belangrijkste kernbegrippen uit dit rapport kort uiteengezet worden.

• Samenleving / maatschappij

Onder een samenleving wordt in de sociologie zowel objectief als subjectief het samenleven in samenhang verstaan, een door meer dan een familieband met elkaar verbonden en in een geografisch af te bakenen gebied levende groep mensen die zichzelf beschouwt als behorend tot een grotere eenheid die alle facetten van het leven omvat en die symbolisch te onderscheiden valt van andere eenheden die voor andere groepen dezelfde functie vervullen. Het symbolische onderscheid kan gemaakt worden op grond van ras, godsdienst, taal, geschiedenis of cultuur. In de moderne tijd vallen samenlevingen in hoge mate samen met nationale staten, zelfs wanneer enkele opvallende en ook door de betrokkenen als relevant beschouwde kenmerken een bepaalde groep doen onderscheiden binnen de nationale samenleving (taal, zoals in België) of de grenzen daarvan overschrijden (geschiedenis en taal, zoals bij de Basken en de Koerden; godsdienst, zoals bij de Ieren). Dat is vaak ook een bron van spanning in de respectievelijke samenlevingen.

Het begrip maatschappij verwijst naar de institutionele ordening binnen een bepaalde samenleving en naar de wijze waarop en de verbanden waarin een samenleving vitale functies – arbeid, huwelijk en gezin, opvoeding en opleiding, gezag en straf, enz. - georganiseerd heeft. Het begrip samenleving is meer omvattend, het begrip maatschappij meer specificerend. De sociologie kent ook vele specialisaties naar

maatschappelijke deelgebieden en instituties. In alle samenlevingen zijn de relaties tussen man en vrouw op enigerlei wijze geregeld, de specifieke regeling per samenleving geeft de relatie een maatschappelijk, dat wil zeggen geïnstitutionaliseerd karakter. Godsdienstige activiteit bestaat in vrijwel iedere samenleving, de organisatie daarvan in de vorm van een kerkgenootschap is daar de maatschappelijke uitdrukking van.

• Sociale cohesie

Sociale cohesie is te beschouwen en te onderzoeken als de mate waarin mensen in gedrag en beleving uitdrukking geven aan hun betrokkenheid bij sociale en maatschappelijke verbanden in hun persoonlijk leven, als burger in de maatschappij en als lid van een samenleving. Hoewel sociale cohesie in het algemeen als positief te waarden gezien wordt, is wat gezien en beklagd wordt als een gebrek aan sociale cohesie in veel gevallen toch het gevolg van een te sterke verbondenheid met een bijzondere groep of subcultuur. Sociale cohesie kan ook in een meer gedistantieerde vorm tot uitdrukking komen, bijvoorbeeld in de bereidheid belasting te betalen om minder goed bedeelde leden van de samenleving een beter bestaan te bieden. Sociale cohesie kan ook in de directe zin van het woord onzichtbaar zijn, bijvoorbeeld in de stilzwijgende afspraak in een buurt elkaar niet te hinderen en tegelijkertijd wel beschikbaar te zijn als dit nodig is. Verschillen in bereidheid tot een specifieke vorm van sociale cohesie kunnen maatschappelijk zichtbaar worden gemaakt in uiterlijke kenmerken, die de afstand benadrukken ten opzichte van de groepen met wie men zich niet verbonden voelt en tegelijkertijd als signaal kunnen functioneren ten opzichte van onbekenden waarmee men zich wel verbonden voelt.

• Instituties

Dit zijn de in een samenleving bestaande min of meer geformaliseerde en soms in organisaties ondergebrachte normen en waarden ter regulering, vormgeving en beoordeling van gedrag van mensen ten opzichte van elkaar en zichzelf. De verzameling van instituties bepaalt in hoge mate wat als de cultuur van een bepaalde samenleving is te beschouwen en brengt het ethos van een samenleving – de sfeer van de omgang en de verhoudingen, het gewicht dat aan bepaalde principes wordt toegekend – tot uitdrukking. Instituties hebben zowel een vorm- als procesaspect, ze zorgen enerzijds voor een zekere mate van voorspelbaarheid in het maatschappelijk leven, maar anderzijds ontwikkelen ze zich ook, kunnen ze veranderen en ook weer verdwijnen. Sommige instituties worden organisatorisch versterkt of wettelijk geformaliseerd (huwelijk bijvoorbeeld), andere instituties blijken tot op zekere hoogte flexibel van karakter en verdragen ook een meer persoonlijke invulling (rouwrituelen bijvoorbeeld hebben in korte tijd hun zeer geformaliseerde vorm verloren).

• Groepsvorming

Het beeld van de mens als individu dat in een samenleving terecht komt is sociologisch gezien niet vol te houden: bij de geboorte komt de mens terecht in een samenleving die de aard van zijn individualiteit in belangrijke mate zal bepalen en daarmee in belangrijke mate ook vastlegt hoeveel ruimte hij als individu kan claimen. Het bijzondere van mensen is dat zij een grote mate van vrijheid hebben in het aangaan van bindingen op verschillende momenten, in verschillende mate van intensiteit en met verschillende doelstellingen. De vrijheid in keuze voor en verandering van groep is bij uitstek het kenmerk van individualiteit. In traditionele en kleine samenlevingen is die vrijheid zeer beperkt door de overlevingsbehoefte van de groep, in moderne samenlevingen is die vrijheid juist zeer groot en is de positie van het individu niet meer bepaald door wat hij is (de oudste zoon, een vrouw van adel), maar voor een belangrijk deel ook door wie hij is en wil zijn. Hij is het centrum van een netwerk van contacten die buiten hem niet bestaan.

Groepsvorming is een krachtig instrument om iets tot stand te brengen of tegen te houden. Groepsvorming kan veel opleveren, maar vraagt vaak ook een hoge prijs aan inzet en tijd, afstand nemen van niet-groepsleden, accepteren van leiding en steun geven aan groepsleden. In moderne samenlevingen heeft de groepsvorming in het algemeen een vluchtiger, minder dwingend en alomvattend karakter dan in traditionele samenlevingen.

• Socialisatie en acculturatie

Dit zijn de begrippen waarmee de processen van oefening, opvoeding en opleiding worden aangeduid, die mensen tot volwaardig lid van een groep of samenleving maken. Socialisatie wordt meestal gebruikt als het om de nieuwe leden van een groep, in het bijzonder om kinderen, gaat, maar is tevens een levenslang proces. Acculturatie is het begrip dat aangeeft dat het om de aanpassing van een reeds gesocialiseerd iemand gaat in een omgeving waar een andere en minstens ten dele niet met de reeds verworven cultuur te verenigen stijl van leven, gebruik van taal enz. opgeld doet. Naarmate mensen de periode van socialisatie in de oorspronkelijke cultuur langer achter zich hebben is acculturatie moeilijker en de internalisering van het nieuw verworvene ook minder vanzelfsprekend en perfect. Kinderen leren gemakkelijk ook een tweede taal als native speaker te gebruiken, volwassenen niet meer.

• Identiteit

Een begrip uit de psychologie dat ook in de sociologie steeds meer gebruikt wordt, omdat het maatschappelijk aan gewicht heeft gewonnen en met name als aandui-

ding voor wat het individu ten aanzien van de eigen persoon als kenmerkend, blijvend en positief beschouwt. Het gaat om het beeld dat iemand van zichzelf heeft, uitdraagt en anderen voorhoudt, maar steeds meer ook om de maatschappelijke beleving van dat beeld. De identiteit wordt gezien als nagestreefd, verworven en dan alleen nog in beperkte mate in ontwikkeling of verandering. Identiteit is sterk verbonden met de geslachtsrol (gender), maar ook met opleiding en leefstijl. In de toenemende maatschappelijke betekenis van identiteit klinkt de opvatting door dat de mens zichzelf tot op zekere hoogte maakt en vormt naar een zelf geconstrueerd ideaalbeeld. Terwijl bij socialisatie het accent ligt op de vormende invloed van de omgeving, ligt in de moderne samenleving bij de vorming van de identiteit het accent juist op de wil en de voorkeur van het individu zelf.

• Sociale gelijkheid en ongelijkheid

Mensen verschillen van elkaar. Samenlevingen geven in sociale zin vorm aan deze verschillen. Punten van verschil kunnen worden versterkt of afgezwakt, gebruikt worden om mensen in te delen, te verdelen of bij elkaar te brengen, gesymboliseerd worden in verplichtingen en vrijheden of ook in de vorm van macht, kennis of talent voordelen met zich mee brengen en op die manier de ongelijkheid weer vergroten. In het kader van de staatsvorming zijn gelijkheid en ongelijkheid ook juridisch relevante categorieën geworden.

Sociale ongelijkheid manifesteert zich in vele gedaanten: economisch, sociaal, politiek, cultureel, juridisch, psychologisch, biologisch. Dat wil zeggen dat mogelijke verschillen op ieder van deze gebieden pas sociaal relevant worden, wanneer daar aan de verschillen consequenties worden verbonden die of negatief zijn voor degenen die de kenmerken hebben of juist voor degenen die de kenmerken niet hebben. De verschillen moeten ook in zekere mate geïnstitutionaliseerd en gelegitimeerd zijn. Als dat het geval is kunnen ze ook het object van een emancipatiebeweging worden van degenen (burgers, arbeiders, vrouwen, negers, homo's) die zich als ten onrechte achtergesteld beschouwen.

Samenlevingen kennen in de vorm van klassen, standen of kasten een min of meer sterke hiërarchische ordening van groepen ten opzichte van elkaar. In moderne samenlevingen worden sommige vormen van sociale ongelijkheid als ongewenst en ongerechtvaardigd beschouwd en de overheid heeft dan als taak deze verschillen tegen te gaan en op te heffen. De gevoeligheid voor sociale ongelijkheid op grond van ras, geboorte en sekse is in moderne en democratisch ingerichte samenlevingen bij veel mensen bijzonder groot, voor sociaal-economische ongelijkheid geldt dat veel minder, zeker wanneer het om rijkdom gaat die men heeft verworven op basis van verdienste of talent. Uit historische en sociologische studies blijkt dat de gevoeligheid voor ongelijkheid wisselt in de tijd en per samenleving.

• Modernisering en individualisering

Dit is het proces van verandering dat eerst in westerse samenlevingen, maar inmiddels in de hele wereld optreedt als gevolg van de toepassing van wetenschappelijke en technologische vernieuwingen enerzijds en het streven om los te komen van traditionele maatschappelijke verhoudingen anderzijds. In beide gevallen gaat het om een ontwikkeling die ook als rationalisering, als een versterking van het vermogen tot leren en dus verbetering van de samenleving geduid kan worden. In meer normatieve zin wordt modernisering ook gezien als het proces van ontwikkeling naar een op de rechten van de mens gebaseerde en democratisch ingerichte samenleving en staat. Als belangrijkste grote ontwikkelingen in het kader van de modernisering kunnen genoemd worden de toenemende beheersing van de natuur en de steeds bredere productie van welvaart. Naarmate in samenlevingen de sociaal-economische zekerheid voor grotere groepen mensen beter gegarandeerd kan worden en de onderlinge afhankelijkheid vermindert, krijgt het proces van individualisering meer kans. Individualisering betekent dat het individu zich in toenemende mate vrij voelt zijn eigen leven naar eigen inzicht vorm te geven. Maatschappelijk kan individualisering gemeten worden aan de mate waarin relatie- en gezinsvorming vrij, dat wil zeggen aan de wil en de voorkeur van individuen kan worden overgelaten. Ook de verwachting, politiek in beleid omgezet, dat iedere volwassene in principe zelfstandig voor zijn of haar inkomen hoort te zorgen, is uitdrukking van het proces van individualisering. De verschuiving van groepsbinding naar netwerkcontacten (informalisering), de waardering voor het eigen gevoelsleven (intensivering) en de opkomst van ict (informatisering) passen eveneens bij een zich individualiserende samenleving. Individualisering betekent niet dat mensen zich niet willen binden, wel dat de binding een persoonlijke keuze is die in principe ook weer anders gedaan kan worden.

• Globalisering

Dit is een uit de economie stammend begrip, dat tot uitdrukking brengt dat de internationale verbindingen en afhankelijkheid snel toenemen. Op cultureel en sociaal vlak is dat zichtbaar in de snelle verspreiding van leefstijlveranderingen (muziek, kleding) over de hele wereld en in de vele vormen van mobiliteit en migratie die vroeger volledig gescheiden groepen mensen en volkeren niet alleen met elkaar in contact brengen, maar ook bij elkaar brengen.

• Politiek, staat en bestuur

In elke groep die gedurende langere tijd met elkaar samenleeft worden regels opgesteld en besluiten genomen die voor alle leden van de groep bindend zijn. De wijze

waarop deze besluiten worden genomen, de invloed die eventueel vanuit de groep daarop wordt uitgeoefend en het bindend opleggen van de besluiten aan de groep worden aangeduid als de kern van de 'politiek'. Het vermogen om de uitvoering van besluiten af te dwingen betekent dat de persoon, groep of institutie die het besluit neemt de beschikking heeft over machtsmiddelen om dat te realiseren. Politiek is dan ook onlosmakelijk verbonden met het uitoefenen van macht en gezag over anderen. De laatste eeuwen vindt politiek vooral plaats binnen het kader van de nationale staat, binnen het territorium van de staat beschikken de gezagsdragers over een geweldsmonopolie. Er is echter niet alleen sprake van politiek binnen het grondgebied van een staat. De interactie tussen nationale staten, die veelal niet tot bindende besluitvorming leidt, wordt aangeduid als internationale politiek. Op dit internationale niveau spelen niet alleen staten een rol maar ook een groeiend aantal non-gouvernementele organisaties.

Binnen elke groep hebben één of meerdere leden van de groep de taak besluiten voor te bereiden, te nemen en uit te voeren. Binnen de moderne staat is dit de taak van het openbaar bestuur, waartoe in Nederland onder andere de gemeentelijke diensten, de departementen maar ook de waterschappen worden gerekend. Het openbaar bestuur is een belangrijk onderdeel van de politiek, maar valt er niet mee samen. De rol en het functioneren van politieke partijen, de wijze waarop groepen uit de samenleving de besluitvorming proberen te beïnvloeden en het politiek gedrag van burgers, variërend van kiesgedrag tot het deelnemen aan protestgroepen, behoort ook tot de politiek.

• Politieke instituties

Bij politieke instituties gaat het om breed geaccepteerde normen en regels over de wijze waarop in een politieke orde de macht is georganiseerd, besluiten worden genomen en conflicten worden opgelost. Politieke instituties zijn min of meer stabiel, maar zeker niet onveranderbaar. Politiek relevante gedragsregels en normen vinden hun weerslag in instituten als de rechterlijke macht, het parlement en het kiesstelsel. Politieke instituties zijn enerzijds de neerslag van conflict en strijd in het verleden en hebben anderzijds grote invloed op de wijze waarop in het heden politiek wordt bedreven.

• Representatie

Elke groep wordt in een georganiseerde samenleving met grote regelmaat vertegenwoordigd door één of enkele betrokkenen, die al dan niet op basis van een mandaat, namens de groep spreken. In een vertegenwoordigende democratie worden vertegenwoordigers gekozen volgens vaststaande regels op basis van algemeen kiesrecht, in veel maatschappelijke groepen worden vertegenwoordigers ook vaak op andere, vaak

meer informele wijze aangewezen. Hoe ook benoemd of aangewezen, een zekere spanning tussen vertegenwoordiger en achterban, tussen elite en massa, is onvermijdelijk. Eén van de regelmatig terugkerende discussiepunten rond de vertegenwoordigende democratie is de vraag of de gekozen vertegenwoordiging qua sociologische kenmerken (sexe, leeftijd, regio, opleiding, beroep e.d.) een afspiegeling dient te zijn van de bevolking of dat een afspiegeling op basis van politieke voorkeuren voldoende is.

• Politieke socialisatie

Elke maatschappij staat voor de taak om haar (nieuwe) burgers politiek relevante kennis, vaardigheden, houdingen, waarden en gedragswijzen bij te brengen. In de huidige maatschappij verloopt het socialisatieproces zowel via het gezin, de school, de *peer group* alsmede via de media. Het zwaartepunt van het socialisatieproces ligt veelal op jonge leeftijd en de adolescentieperiode, maar de laatste decennia wordt steeds duidelijker dat politieke socialisatie ook op latere leeftijd blijft doorgaan.

• Ideologie

Ideologie kan worden omschreven als een samenhangend geheel van beginselen en denkbeelden, meestal uitmondend in al dan niet concrete ideeën over de meest wenselijke maatschappelijke en politieke verhoudingen. Op basis van een ideologie bepalen personen en groepen hun positie in de maatschappij, rechtvaardigen de bestaande orde of ontwikkelen juist voorstellen om de maatschappij te veranderen. De laatste decennia zijn de meeste ideologieën in de Europese landen sterk verwaterd, hebben zij aan samenhang verloren en is hun verklaringskracht in de ogen van burgers sterk afgenomen.

• Macht en gezag

In elke maatschappelijke ordening is sprake van machtsverhoudingen. Dat geeft aan dat macht in de eerste plaats een relationeel begrip is, dat wil zeggen dat macht altijd uitgeoefend wordt door een persoon of politieke actor over een andere persoon of actor. In de tweede plaats is macht een relatief begrip, er is geen eenheid van macht vergelijkbaar met een eenheid van geld of de eenheid van energie. Een actor kan macht uitoefenen in een relatie als hij het vermogen heeft om voldoende hulpbronnen als fysieke middelen, geld, en kennis te mobiliseren om bepaalde doelstellingen te bereiken. Een actor kan het gedrag en de opvattingen van anderen ook beïnvloeden op basis van zijn gezag, in de meest algemene zin omschreven als het respect dat een persoon of een actor ontleent aan zijn persoonlijke kwaliteiten, zijn positie of eerdere prestaties.

• Conflict en samenwerking

In elke denkbare maatschappij zijn politieke conflicten onvermijdelijk. Dat vloeit niet alleen voort uit onverenigbare (politieke) doelstellingen van verschillende groepen bij bijvoorbeeld verdelingsvraagstukken maar ook door onenigheid over de middelen om bepaalde doelen te bereiken, meningsverschillen over prioriteiten, en door misverstand en animositeit tussen politieke actoren. Elke samenleving vereist tevens een minimale vorm van samenwerking tussen betrokkenen.

• Democratisering

Er kan gesproken worden van democratisering als in een politiek regime besloten wordt machthebbers te benoemen op basis van de uitkomst van vrije verkiezingen. Er is daarbij slechts sprake van succesvolle democratisering als er meer dan één keer vrije verkiezingen zijn gehouden en als een verliezende machthebber de macht vreedzaam overdraagt. Vrije verkiezingen, waarbij belangrijke grondrechten als vrijheid van meningsuiting en vrijheid van organisatie en gelijke toegang tot de media zijn gegarandeerd, vormen daarbij een belangrijke voorwaarde. In de laatste tweehonderd jaar zijn er drie golven van democratisering te onderscheiden. De eerste vond plaats in de negentiende eeuw, de tweede na 1945 en de derde vanaf het midden van de jaren zeventig van de vorige eeuw. De laatste golf is sterk verbonden met het proces van individualisering en globalisering van de laatste decennia.

• Ontstatelijking

Sinds het einde van de middeleeuwen heeft zich geleidelijk een wereldwijd statensysteem ontwikkeld. In dat statensysteem beschikken de gezaghebbers over een geweldsmonopolie in de binnenlandse politiek en wordt hun soevereiniteit door andere staten erkend. Sinds de tweede helft van de twintigste eeuw zien we een zekere uitholling van de positie van de nationale staat. Dit is onder andere het gevolg van de groeiende wederzijdse afhankelijkheid van staten, de schaalvergroting en globalisering in de economie en de groeiende samenwerking tussen staten die soms gepaard gaat met machtsoverdracht (bijvoorbeeld in Europa). In sommige delen van de wereld is als gevolg van globalisering en modernisering niet alleen sprake van machtsverlies van nationale staten maar soms ook van het ineensstorten van de nationale politieke structuren. Door interne en grensoverschrijdende conflicten is er niet langer sprake van een daadwerkelijk functionerende nationale staat.

• 1.5 • Nederland als context

Leer- en handboeken sociologie en politicologie bieden meestal een vrij breed overzicht van de toepassingsmogelijkheden van de discipline op verschillende maatschappelijke c.q. politieke gebieden. Impliciet wordt daarbij de situatie in het eigen land als context voor empirische uitwerking genomen. Voor maatschappijwetenschappen in het curriculum van havo/vwo is het eigen land de eerste context en krijgen de verschillende gebieden in dat kader hun betekenis. Uiteraard vormen ze zelf weer het kader voor verdere contextspecificaties. Vaak betekent dat ook dat er weer verbanden tussen de verschillende gebieden gelegd moeten worden, bijvoorbeeld wanneer in de brede context van 'migratie en integratie' gekeken wordt naar de positie van Marokkanen van de tweede generatie in het onderwijs.

Het is traditie de verschillende gebieden min of meer als een reeks van steeds wijder reikende cirkels rond het individu te beschrijven. Dat doen we hier ook, steeds met aandacht voor zowel de sociologische als de politicologische aspecten.

In plaats van 'naar binnen' redeneren met Nederland als basiscontext is het uiteraard ook mogelijk 'naar buiten' te redeneren en Nederland te plaatsen in relatie tot bijvoorbeeld de Europese Unie, andere landen of andere samenlevingen.

In het vak maatschappijwetenschappen zal ruim aandacht gegeven moeten worden aan het bieden van een sociale en politieke kaart van Nederland, niet alleen in beschrijvende, maar ook in analytische en verklarende zin. Het brede perspectief van de sociale en politieke kaart wordt thematisch verdiept in de verschillende contexten die ook in het eindexamenprogramma terugkeren.

In de hierna volgende beschrijvingen van contexten is telkens een verwijzing gemaakt (in cursief) naar één of meer corresponderende domeinen, zoals die in het voorgestelde examenprogramma (hoofdstuk 3) nader zijn ingevuld.

• Primaire relaties

Het gezin, de familie, de vrienden, de partner, het persoonlijke netwerk. In de primaire relaties krijgt het samenleven vorm. Ook in moderne samenlevingen gaat het dan niet alleen om het voorzien in de emotionele en affectieve behoeften van het individu, maar ook om het krijgen van een opvoeding, het voeren van een huishouden, het samen ondernemen van activiteiten, eventueel ook het opzetten van een bedrijf.

Primaire relaties zijn er altijd in een of andere vorm, maar juist de vorm, de functie en de inhoud wisselen met de tijd en de omstandigheden. In moderne samenlevingen is het hebben van een partner geen vanzelfsprekendheid meer, het voeren van een eigen huishouden wel. De gezinnen zijn kleiner en 'democratischer' geworden, de jeugdperiode duurt langer, maar omvat veel van wat vroeger aan volwassenen

was voorbehouden. De rol van vrienden is belangrijker geworden in vergelijking met de rol van de familie. Mannen en vrouwen zijn meer elkaars gelijke in positie geworden en worden ook beide geacht arbeid en zorg in hun leven te combineren. Kwalitatief is er veel bekend over de veranderingen in primaire relaties, ook uit vergelijkend historisch en antropologisch onderzoek. Kwantitatief biedt de demografie veel informatie over geboorte-, gezins- en sterftepatronen. Op het gebied van de sociale zekerheid, de kinderopvang, de leerplicht en de emancipatie is er ook politiek sprake van een discussie over en voortdurende aanpassing aan veranderende opvattingen en praktijken.

Deze context komt vooral aan de orde in het domein 'Samenlevingsvormen'.

• School en socialisatie

Steeds vroeger worden kinderen buiten de directe sfeer van het gezin in een regime van educatie en socialisatie geplaatst. Een van de belangrijkste kenmerken van moderne samenlevingen is de grote nadruk op scholing, de lange duur ervan en het vroege begin. Tot de grootste zorgen behoort het ontstaan van achterstanden in ontwikkeling en opleiding, die kinderen later in hun leven minder kansen zullen opleveren om als volwassene succesvol en zelfstandig te zijn. In een 'meritocratische' samenleving is er ook in politieke zin sprake van een streven naar een zo hoog mogelijk opleidingsniveau voor een zo groot mogelijk aantal burgers. De 'Lissabon-agenda' (2000) heeft daar in het kader van de internationale competitie tussen landen (kenniseconomie) nog een nieuwe dimensie aan gegeven.

Deze context komt enigszins aan de orde in de domeinen 'Samenlevingsvormen' en 'Arbeid, sociale ongelijkheid en vrije tijd'.

• Arbeid en beroep

De organisatie van de arbeid en de positie van de beroepen hoort tot de belangrijkste instituties van een samenleving. De moderniseringsgraad van een samenleving is nergens beter aan af te lezen dan aan de aard van de economie, de dominantie van bepaalde economische sectoren (landbouw, industrie, diensten, overheid) en de vraag naar bepaalde beroepen. Arbeid is voor het merendeel georganiseerd in de vorm van bedrijven, al dan niet met winst oogmerk, met werknemers. De (vrije) beroepen onderscheiden zich van elkaar door de graad van professionalisering. In het verleden lag het accent in de arbeidsverhoudingen vooral op de tegenstelling tussen werknemers, verenigd in vakbonden, en werkgevers. Nu overheerst de aandacht voor 'employability', marktoriëntatie en 'good governance'. Politiek is het streven er vooral op gericht de arbeidsparticipatie zo hoog mogelijk te krijgen en te houden en werkloosheid en arbeidsongeschiktheid te vermijden. In Nederland worden de arbeidsverhoudingen feitelijk in belangrijke mate bepaald in het overleg tussen

werknemers- en werkgeversorganisaties (poldermodel).

Deze context komt vooral aan de orde in het domein 'Arbeid, sociale ongelijkheid en vrije tijd'.

• Inkomen en sociale zekerheid

Nederland is een verzorgingsstaat waar de overheid garant staat voor de handhaving van minstens een minimuminkomen voor iedere burger die niet aan het arbeidsproces kan deelnemen. Een relatief klein deel van de bevolking, in ieder geval in internationale vergelijking, bevindt zich op of onder de armoedegrens (10%). Behalve de sociale zekerheidswetgeving (AOW, WO, WW, Kinderbijslag, Bijstand, Huurtoeslag) is er ook wetgeving die de inkomensvorming en inkomensverhoudingen regelt en al te grote inkomensverschillen voorkomt (bijvoorbeeld door belastingen).

In de politiek is vooral de sociale zekerheid een belangrijk en gevoelig thema, dat mede ook bepalend is voor de toedeling van partijen tot de linker- of rechterzijde van het politieke spectrum.

Deze context komt aan de orde in het domein 'Welvaart en welzijn'.

• Politiek en bestuur

Sinds bijna twee eeuwen is Nederland een eenheidsstaat met verschillende bestuurslagen. In de loop van de tijd is de begrenzing van het grondgebied steeds meer gaan samenvallen met het gevoel één volk en één natie te zijn, met de aanvaarding van een gemeenschappelijke taal en door wetgeving gereguleerde maatschappij. Dat proces is niet afgerond en krijgt zowel door de Europese eenwording, de globalisering van de cultuur als de komst van migranten nieuwe dimensies. Een opvallende ontwikkeling is de snel gegroeide ontevredenheid over het politieke bedrijf en systeem en over de kwaliteit van het bestuur. Een antwoord daarop is nog niet gevonden.

Deze context komt vooral aan de orde in de domeinen 'Democratie, autocratie en politieke verandering' en 'Politieke actoren en politiek gedrag' en tevens in 'De toekomst van de (Nederlandse) nationale staat'.

• Politieke partijen en de burger

Het aantal burgers dat lid wordt van een politieke partij is de laatste dertig jaar sterk gedaald. Politieke partijen zijn niet de enige organisaties die kampen met een teruglopende betrokkenheid van de burgers; vakbonden, consumentenorganisaties en sportverenigingen hebben ook last van een teruglopend ledenaantal of een vergrijzend ledenbestand. Voor politieke partijen, die nog steeds onmisbaar zijn in een vertegenwoordigende democratie, betekent deze ontwikkeling dat ze veel minder

geworteld zijn in de samenleving dan in het verleden. Eén van de gevolgen hiervan is dat burgers zich vaak veel minder herkennen in het beleid en de politiek steeds op zoek is naar nieuwe mogelijkheden en instrumenten om de kloof tussen burger en politiek te overbruggen.

Deze context komt met name aan de orde in de domeinen 'Democratie, autocratie en politieke verandering' en 'Politieke actoren en politiek gedrag'.

• De Nederlandse democratie

De indirecte of vertegenwoordigende democratie is het dominante type van democratie in de meeste landen. In Nederland is de directe invloed van de burger op het reilen en zeilen van de politiek echter nog beperkter dan in veel andere landen. Pogingen om de burger meer invloed te geven via bijvoorbeeld het rechtstreeks kiezen van de burgemeester of het invoeren van een bindend referendum worden al decennia bediscussieerd maar zijn tot nu toe steeds gestrand.

Deze context komt met name aan de orde in de domeinen 'Democratie, autocratie en politieke verandering' en 'De toekomst van de (Nederlandse) nationale staat'.

• Belangengroepen en daadkracht

Kenmerkend voor het Nederlandse politieke stelsel is de grote invloed van belangengroepen op de beleidsvorming. De sociaal economische adviezen van de Sociaal Economische Raad van werkgeversorganisaties, werknemersorganisaties en door de overheid benoemde deskundigen hebben nog steeds grote invloed op het beleid van het kabinet. Alhoewel het belang van de SER misschien iets minder is dan enkele decennia geleden kan een kabinet een unaniem advies moeilijk naast zich neerleggen. Indien dit poldermodel goed functioneert betekent dit een groot draagvlak voor het beleid. Critici menen echter dat het Nederlandse overlegmodel juist leidt tot een gebrek aan daadkracht en het beschermen van gevestigde posities.

Deze context kan met name aan de orde gesteld worden in het kader van de domeinen 'Democratie, autocratie en politieke verandering' en 'Politieke actoren en politiek gedrag'.

• Klasse en status

Ook in een democratie en een verzorgingsstaat kunnen de verschillen tussen mensen groot en structureel van karakter zijn. Samenlevingen verschillen sterk van elkaar in de mate van gelaagdheid en geslotenheid van de lagen ten opzichte van elkaar. Geboorte is minder belangrijk geworden als statuskenmerk, maar opleiding, beroep, inkomen en leefstijl zijn dat des te meer. Mensen trekken bij voorkeur met gelijken en vergelijkbaren op en dat is in de samenleving overal te zien (woonwijken,

scholen, verenigingen). Verschillen in status hebben ook gevolgen voor de kans op een hogere c.q. lagere levensverwachting en bepalen in belangrijke mate ook de kansen van kinderen op school en in het beroep. Politiek is veel aandacht voor beleid dat erop gericht is de negatieve gevolgen van de verschillen in vooral sociaal-economische status op te heffen of te beperken.

Deze context komt vooral aan de orde in het domein 'Samenlevingsvormen' en daarnaast ook enigszins in de domeinen 'Ideologieën, waarden en voorkeuren' en 'Arbeid, sociale ongelijkheid en vrije tijd'.

• Cultuur en godsdienst

Mensen zijn bij uitstek 'symbool' wezens: ze drukken zich uit door middel van taal, worden gestuurd door gedachten (opvattingen, geloof, redeneringen) en beschikken over een groot repertoire aan bijzondere uitdrukkingsvormen (kleding, rituelen, muziek, toneel, beeldende kunst), die hen zowel met elkaar verbinden als van elkaar scheiden. In de geschiedenis van de mensheid is godsdienst altijd een van de krachtigste en invloedrijkste vormen van symbool-organisatie geweest. In Nederland is dat nu wat minder het geval, maar dat maakt het contrast met de groepen voor wie dat nog wel geldt (orthodoxe protestanten, moslims) des te groter.

Deze context komt aan de orde in de domeinen 'Cultuurvergelijking' en 'Religie, levensbeschouwing en zingeving' en daarnaast enigszins in het domein 'Migratie en integratie'.

• Communicatie en massamedia

Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw kwamen kranten algemeen beschikbaar en werden ze ook voor iedereen betaalbaar. In het proces van verzui-ling en politieke bewustwording van zich emanciperende bevolkingsgroepen (katholieken, gereformeerden, socialisten) speelden ze een belangrijke rol. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw verliest de krant terrein aan de nieuwe mogelijkheden van internet.

In de periode tussen de twee wereldoorlogen waren de radio en de film de belangrijkste massamedia, na de tweede wereldoorlog nam de televisie deze rol over. Naast de publieke omroep wonnen ook de commerciële zenders steeds meer terrein. Als communicatiemedium deed de telefoon al in de negentiende eeuw zijn intrede, maar pas met de komst van de mobiele telefoon breidden de gebruiksmogelijkheden zich ongekend snel uit en kwamen ook nieuwe vormen van interactie op. De verschillende media worden nu ook steeds meer gecombineerd en geïntegreerd.

Deze context komt aan de orde in het domein 'Communicatie en massamedia'.

- Sport en vrije tijd

Voor het individu, maar ook voor de samenleving en de economie zijn vrije tijd, inclusief vakantie, en sport steeds belangrijker geworden en zelfs ook steeds belangrijker voor de persoonlijke identiteit. Nationaal gevoel, mode, gezondheid en uiterlijk, maar ook taal en media staan sterk onder invloed van de sport. Niet langer zijn sport en vrije tijd het domein van de hogere standen, al zijn in de besteding van de vrije tijd, de keuze van vakantiebestemmingen en de voorkeur voor bepaalde sporten verschillen in sociale status nog steeds duidelijk herkenbaar.

Deze context komt enigszins aan de orde in het domein 'Arbeid, sociale ongelijkheid en vrije tijd'.

- Wonen en vervoer

Wonen is altijd een basisbehoefte geweest, maar mobiliteit niet. Nederland is een van de eerste landen geweest waar mobiliteit al vroeg relatief gemakkelijk, comfortabel en algemeen was – dankzij de trekschuit en een hoge graad van verstedelijking. De auto, inmiddels in aantal even groot als het huishouden, heeft mobiliteit geïndividualiseerd en ook het aanzien van het land veranderd. De trein, maar vooral de auto heeft ook de scheiding van wonen en werken mogelijk gemaakt en de structuur van de detailhandel (winkelcentra, supermarkten) veranderd.

Nederland en vooral de Randstad worstelt met de inpassing van een grote vraag naar huisvesting en vervoersmogelijkheden in een klein en ook qua milieu kwetsbaar gebied.

Deze context kan in de domeinen 'Samenlevingsvormen' en 'Arbeid, sociale ongelijkheid en vrije tijd' aan de orde komen.

- Gezondheid en welzijn

Het ideaal van de maakbaarheid van de samenleving, gesymboliseerd in de snelle ontwikkeling van de welzijnssector in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw, is inmiddels grotendeels opgegeven. Het ideaal van de maakbaarheid van het eigen leven en de eigen persoon is een belangrijk thema in het denken over en de zorg voor de gezondheid geworden. De gezondheidszorg is met tien procent van het nationale inkomen en meer dan een miljoen mensen die er werken, het grootste maatschappelijke subsysteem. De gezondheidszorg is steeds meer zorg voor ouderen geworden, maar de zorg voor en over de gezondheid richt zich ook steeds meer op leefstijlproblemen (overgewicht, alcohol, roken, drugs). In het kader van de verzorgingsstaat richtte de aandacht van de politiek zich vooral op het garanderen van een voor iedereen gelijk bereikbare en beschikbare gezondheidszorg

van goede kwaliteit. Inmiddels is het accent meer verplaatst naar meer keuzevrijheid voor de zorggebruikers en versterking van de marktwerking, zowel bij de zorgverzekeraars als bij de zorgaanbieders.

Deze context komt aan de orde in het domein 'Welvaart en welzijn'.

• Vrijwillig initiatief en civil society

Nederland telt duizenden stichtingen en verenigingen waar honderdduizenden mensen zich als vrijwilliger inzetten voor het algemeen belang. In de loop van de tijd is veel van wat vroeger het werk van vrijwilligers was tot een taak van professionals geworden. Inmiddels is het besef weer sterker geworden dat de inzet van vrijwilligers niet gemist kan worden en ook in belangrijke mate bijdraagt aan de sociale cohesie. Minder dan vroeger is men nog bereid om zich voor langere tijd en op de voorwaarden van de organisatie te binden. Veel nieuw particulier initiatief ontstaat spontaan, heeft één thema of probleem als grond voor de organisatie en verdwijnt ook weer als het doel bereikt is of de interesse in het bereiken van dat doel verdwenen is.

Deze context kan aan de orde komen in de domeinen 'Samenlevingsvormen', 'Arbeid, sociale ongelijkheid en vrije tijd' en 'Welvaart en welzijn'.

• Criminaliteit en veiligheid

Vermogens- en geweldscriminaliteit is in iedere samenleving een probleem. Vergeleken met een halve eeuw geleden is het aantal misdrijven in Nederland zeer sterk toegenomen, al heeft de stijging zich al een aantal jaren niet meer verder voortgezet. De cellencapaciteit in de gevangenissen is in korte tijd verviervoudigd en er wordt gemiddeld ook zwaarder gestraft dan in het verleden. Nog altijd is het percentage misdrijven dat wordt opgelost ook in internationale vergelijking aan de lage kant. Etnische minderheden zijn onder de veroordeelden en in de gevangenispopulatie sterk oververtegenwoordigd. Veel criminele activiteit is nauw verbonden met drugshandel en drugsgebruik.

Deze context komt aan de orde in het domein 'Veiligheid als maatschappelijk en politiek vraagstuk'.

• Duurzaamheid en milieu

De Club van Rome laat in 1970 indringend zien dat veel grondstofvoorraden eindig zijn en dat het energievraagstuk ook een milieuvraagstuk is. Dit besef is na een periode van verminderde aandacht inmiddels weer volop aanwezig en manifesteert zich ook steeds meer als een acuut internationaal politiek en economisch probleem. In het westen is het streven naar meer duurzaamheid ook een dragend element gewor-

den van de ontwikkeling van een postmaterialistisch waardensysteem, waarin ook afstand genomen wordt van het principe van voortdurende economische groei. *Deze context kan aan de orde komen in de domeinen 'Welvaart en welzijn' en 'Ideologieën, waarden en voorkeuren'.*

• Jong en oud

Ontgroening en vergrijzing hebben belangrijke sociale en economische consequenties, die ook politiek steeds meer aandacht vragen. Vergrijzing brengt vragen met zich mee op gebied van de betaalbaarheid van pensioenen en de beantwoording van de groeiende vraag naar zorg op hoge leeftijd. Dat speelt eens te meer nu de jongere generaties kleiner van omvang zullen zijn en in sommige gebieden door het wegtrekken van jongeren een versnelde vergrijzing van de bevolking plaatsvindt. Steeds meer dringt zich ook de vraag op naar de toekomst van de solidariteit tussen de generaties.

Deze context komt enigszins aan de orde in het domein 'Welvaart en welzijn'.

• Man en vrouw

De twintigste eeuw heeft twee feministische golven gekend. De emancipatie van de vrouw is daarmee nog niet afgesloten, maar politiek zijn de belangrijkste stappen wel gezet. In de praktijk, ook van de politiek, ligt dat nog anders en is er in het economische en maatschappelijke leven sprake van een 'glazen plafond', terwijl in de verdeling van arbeid en zorg het merendeel van de zorg voor het huishouden en de kinderen nog steeds bij vrouwen ligt en het overgrote deel van de vrouwen alleen in deeltijd werkt. De gedachte dat de verschillen tussen mannen en vrouwen vooral sociaal en cultureel bepaald zijn is minder overheersend geworden. Er is meer besef gekomen van de biologisch bepaalde verschillen in gedrag en aanleg.

Deze context komt enigszins aan de orde in de domeinen 'Samenlevingsvormen' en 'Arbeid, sociale ongelijkheid en vrije tijd'.

• Migratie en integratie

Al in de zeventiende eeuw was Nederland een migratieland. Niet-westerse en westerse allochtonen maken inmiddels een belangrijk deel van de bevolking uit en in de laatste tien jaar is wel duidelijk geworden dat vestiging niet gelijkgesteld kan worden met integratie in en aanvaarding door de Nederlandse samenleving. De verschillen in godsdienst, normen en waarden, leefstijl, taal en opleidingsniveau geven aanleiding tot spanningen met name in de verhouding tot de tweede generatie.

Deze context komt aan de orde in het domein 'Migratie en integratie'.

• Nederland en de wereld

Voor een klein land als Nederland is er veel buitenland. Door de snelle technologische ontwikkeling is dat buitenland de laatste decennia enerzijds dichterbij gekomen maar anderzijds ook groter geworden. Nederland is sterk bij de wereld betrokken, waarschijnlijk sterker dan in het verleden, maar voor haar internationale optreden is Nederland steeds meer afhankelijk geworden van de internationale organisaties waar men aan deelneemt. Dat geldt zowel voor de deelname aan vredesmissies als voor handelsoverleg met China. Deze ontwikkeling is al na de Tweede Wereldoorlog begonnen. Terwijl ons land tot 1940 neutraal was en niet deelnam aan de Eerste Wereldoorlog was Nederland sinds 1948 een loyaal lid van de Navo, het westelijke militaire bondgenootschap. In 1958 was Nederland een van de zes oprichters van wat nu de Europese Unie heet. Nu is men Nederland een van de 27 leden, heeft geen eigen munt meer en kan nog maar in zeer beperkte mate een eigen economisch beleid voeren. Na de val van de Berlijnse muur en de ineenstorting van het communistisch stelsel zijn de verhoudingen in de wereld minder stabiel en overzichtelijk geworden. Bovendien blijkt steeds meer dat ontwikkelingen in andere delen van de wereld, het Caribische gebied, het Midden-Oosten of Azië vaak direct invloed hebben op de Nederlandse samenleving.

Deze context komt aan de orde in de domeinen 'De toekomst van de (Nederlandse) nationale staat' en 'Conflict, samenwerking en internationale machtsverhoudingen'.

• 1.6 • De verbinding tussen concepten en contexten

Het schema in paragraaf 3 van dit hoofdstuk laat de samenhang tussen concepten en contexten zien. In de praktijk van het curriculum en van de domeinen die het examenprogramma vormen zullen ze ook nooit gescheiden optreden. In dit eerste hoofdstuk is de gemeenschappelijke basis van sociologie en politicologie nader omschreven (binding-vorming-verhouding-verandering).

Vervolgens is voor beide wetenschappen aangegeven op welke wijze zij elk afzonderlijk invulling geven aan de gemeenschappelijke basis. Binnen de kaders van ieder van beide wetenschappen vinden de overige concepten en theorieën hun plaats, in het kader van het vak maatschappijwetenschappen worden zij weer verbonden met Nederland als context. In de verschillende paragrafen wordt een eerste uitwerking gegeven aan wat als de inhoud van de concepten beschouwd kan worden. In hoofdstuk 3 krijgen in de verschillende domeinen de verbanden tussen concepten en contexten inhoud en vorm. Op deze manier wordt enerzijds recht gedaan aan het eigen karakter van de beide disciplines en anderzijds aan de bijzondere kenmerken en vraagstukken van de Nederlandse samenleving in internationaal verband.

- Hoofdstuk 2
**Enkele aspecten
nader toegelicht**

• 2.1 • Attitude en reflectie

Het vak maatschappijwetenschappen is niet alleen gericht op de verwerving van relevante kennis en vaardigheden, maar ook op de ontwikkeling van een bepaalde houding ten aanzien van maatschappelijke verschijnselen en de bevordering van reflectie op het bijzondere karakter van het sociale en de eigen positie als lid van een specifieke samenleving. Juist wanneer het gaat om de huidige samenleving en de vergelijking met de eigen samenleving - of onderdelen daarvan - met andere samenlevingen nu of in het verleden, is het belangrijk dat de leerlingen ook leren zich rekenschap te geven van de mate waarin ze in de loop van hun leven en als lid van een bepaalde groep door socialisatie zaken als vanzelfsprekend zijn gaan ervaren, die bij nader inzien helemaal niet zo vanzelfsprekend zijn. Dat geldt ook voor bepaalde opvattingen en oordelen - de normen en waarden - die bovendien ook op hun houdbaarheid en gerechtvaardigdheid onderzocht moeten kunnen worden.

Maatschappijwetenschappen zal ten aanzien van de houding - de attitude - van de leerling tot inzet hebben het bewust worden, waarderen en oefenen van openheid voor de visie van anderen, maar ook voor de toetsende werking van empirische gegevens. Zonder het met een ander eens te hoeven zijn, is het toch belangrijk dat leerlingen het belang van empathie - de inleving in de positie, de beleving en de argumentatie van de ander - leren waarderen en de praktische betekenis van tolerantie leren kennen. Willen weten hoe iets echt zit, de onderzoekende houding, is net zozeer van belang als het ontwikkelen van het vermogen om maatschappelijke problemen vanuit verschillende perspectieven te analyseren. Het gaat er daarbij niet alleen om in theorie vertrouwd te raken met de verschillende aspecten van de attitude die deel uitmaakt van de maatschappijwetenschappelijke benadering, maar ook om de oefening in concrete situaties (casus) en ten opzichte van de eigen manier van kijken en de eigen bepaling van standpunten. Op die manier wordt niet alleen duidelijk dat de mens - ook de leerling in kwestie dus - onvermijdelijk selectief waarneemt, maar in principe ook in staat is zijn eigen selectiviteit te herkennen en te duiden. Zelfreflectie leidt tot inzicht in het relatieve karakter van de eigen positie en als het goed is ook tot een verhoging van het rationele karakter van besluit- en oordeelsvorming.

Wat hier specifiek als een opdracht aan het vak maatschappijwetenschappen wordt beschreven, komt in andere wetenschapsgebieden, met name in de natuurwetenschappen, vooral tot uitdrukking in de bevordering van een wetenschappelijke en (dus) onderzoekende houding, met inbegrip van een reflectie op de maatschappelijke verantwoordelijkheid en de ethiek van de onderzoeker. In de maatschappijwetenschappen is het belangrijk de leerlingen van het begin af aan te laten beseffen dat ze ook zelf deel uitmaken van wat ze onderzoeken en dat dit bijzondere morele en cognitieve problemen met zich mee brengt. Bij de uitwerking van het examenpro-

gramma zal er meer dan nu al kon worden gedaan, aandacht moeten zijn voor het opnemen in de eindtermen van aspecten die ook de verwerving van een onderzoekende attitude en het vermogen tot zelfreflectie zichtbaar maken.

Voor de goede orde: attitudes kunnen en zullen niet geëxamineerd worden, echter het aan de orde stellen en het nastreven van bepaalde attitudes heeft wel gevolgen voor de keuze, benadering en nadere invulling van inhoud van het vak maatschappijwetenschappen.

• 2.2 • Differentiatie in een havo en vwo examenprogramma

De commissie maatschappijwetenschappen is eensluidend in het uitgangspunt dat differentiatie tussen havo en vwo in de examenprogramma's duidelijk gestalte moet krijgen. In het huidige programma voor maatschappijleer in het profieldeel is van differentiatie nauwelijks sprake.

De commissie is van mening dat de afzonderlijke programma's zoveel mogelijk recht moeten doen aan havo en vwo leerlingen. Dat betekent waar mogelijk passend bij het type leerling, de capaciteiten, de manier waarop geleerd wordt en de verschillen in opleidings- en beroepsperspectief. Het havo en het vwo programma dienen een gemeenschappelijke basis te hebben, maar daarnaast ook een eigen identiteit.

Binnen de tijd die de commissie ter beschikking stond is het niet mogelijk gebleken om twee afzonderlijke examenprogramma's voor havo en vwo te ontwikkelen.

In het voorliggende advies is het vwo programma als voorstel uitgewerkt (zie hoofdstuk 3). Voorbeeldmatig is op onderdelen een differentiatie toegepast voor het havo-programma. Bij de pogingen om tot differentiatie van het havo en vwo programma te komen hebben de volgende randvoorwaarden en aspecten een rol gespeeld.

• Het beschikbaar aantal studielasturen

Met ingang van het schooljaar 2007/2008 omvat het programma van maatschappijwetenschappen voor havo 320 studielasturen (SLU) en voor vwo 440. Op dit moment gaat het om 200, respectievelijk 360 SLU. Dat betekent dat binnenkort met name voor havo beduidend meer uren voor het vak ter beschikking zullen staan dan tot nu toe het geval was.

Het ministerie van OCW is daarmee tegemoet gekomen aan de veelgehoorde klacht van overladenheid van het lesprogramma, met name op de havo. In de SLO-vakdossiers maatschappijleer (2000 tot en met 2003) is dit probleem ook nadrukkelijk aan de orde gekomen. Docenten maatschappijleer hebben aangegeven maar weinig tijd te kunnen besteden aan de nodige verdieping.

De extra ruimte die vanaf 2007 beschikbaar is, moet dan ook niet 'dichtgetimmerd' worden. Het zou docenten juist ruimte moeten geven om de gewenste verdieping te realiseren, alternatieve thema's ter sprake te brengen en mogelijkheden tot vakoverstijgende activiteiten te benutten.

In het navolgende examenprogramma wordt een groot aantal domeinen gepresenteerd. Met nadruk moet gesteld worden dat deze niet allemaal door een school gekozen en behandeld hoeven te worden (zie ook de aanwijzingen die hiervoor gegeven zijn in paragraaf 2.3 Centraal examen en schoolexamen).

Door het grotere aantal studielasturen is er tevens meer ruimte om meer aandacht te besteden aan het oefenen van vaardigheden (al dan niet in afstemming met andere vakken) en het uitvoeren van praktische opdrachten.

Het nieuwe examenprogramma voor maatschappijwetenschappen dient voor havo substantieel kleiner van omvang te zijn dan het programma voor vwo. Bij de huidige examenprogramma's maatschappijleer is hiervan naar verhouding maar beperkt sprake. Dit is mede debet geweest aan het gevoel van overladenheid op havo.

• Beroeps- en studieperspectief

Maatschappijwetenschappen zal als vak vooral gekozen worden door leerlingen in de maatschappijprofielen (Cultuur en maatschappij en Economie en maatschappij). Dit zijn ook de leerlingen die voor een deel doorstromen naar de sociale en sociaal-wetenschappelijke studies in het hoger beroepsonderwijs en het wetenschappelijk onderwijs.

Maatschappijwetenschappen kan als een oriëntatie of inleiding op de sociale studies gezien worden. De commissie heeft er echter niet voor gekozen een strikte verbinding te leggen met de sociale studierichtingen in het hoger onderwijs. De commissie pleit er ook niet voor de toelating van deze studies te verbinden met de keuze voor het vak maatschappijwetenschappen.

In het algemeen kan men stellen dat havo leerlingen in hun vervolgopleiding vooral te maken krijgen met beroepsgerichte opleidingen die leiden naar een hogere functie op het gebied van uitvoering en leidinggeven. Vwo leerlingen zullen voor een groot deel een wetenschappelijke studie gaan volgen, waarbij ze meer te maken krijgen met (sociaal-)wetenschappelijke theorieën en onderzoek. Dit uiteindelijk leidend naar beroepen waarin vooral ook visie en leiderschap wordt verwacht.

• Type leerling en leerstijl

Zonder de leerlingen te veel in hokjes te willen drukken kunnen we in grote lijnen stellen dat de gemiddelde havo leerling andere capaciteiten en een andere leerstijl heeft dan de gemiddelde vwo leerling. Vooral met dit laatste aspect moet men echter voorzichtig zijn: ieder individu heeft een eigen leerstijl die niet per se gekoppeld hoeft te zijn aan (het niveau van) de opleiding die hij of zij volgt, al zal zeker sprake zijn van enige correlatie. Voor zowel havo- als vwo-leerlingen geldt: we hebben te maken met jonge mensen voor wie het vak interessant moet zijn, niet alleen vanwege de toekomstige studie en het beroep dat hen voor ogen staat, maar ook en vooral omdat ze daarmee beter inzicht krijgen in de samenleving, waarvan ze deel uitmaken. In het algemeen werkt men in de bovenbouw havo met meer concrete thema's en begrippen, die herkenbaar zijn voor de leerling of leerling-nabij zijn. Dit maakt de leerstof meer toegankelijk. In de bovenbouw van het vwo kunnen ook de meer

abstracte thema's en begrippen aan de orde komen. Leerlingen komen hier eerder toe aan het leggen van verbanden, theorieën, het werken met hypothesen en (statistische) samenhang.

Wat betreft het oefenen van vaardigheden en het uitvoeren van praktische opdrachten zijn deze op de havo minder omvangrijk, minder complex, meer docentgestuurd en wat geslotener geformuleerd. Vwo leerlingen kunnen wat makkelijker uit de voeten met en uitgedaagd worden door de open en meer omvattende onderzoeksopdrachten, die wat complexer van aard zijn. Ze zijn eerder in staat zelfstandig substantiële studietaken te verrichten.

De verschillen in type leerling en leerstijl hebben met name implicaties voor de te hanteren didactiek. Hierin zal de docent vooral ook zelf zijn/haar keuzes dienen te maken. Een richting kunnen we wel aangeven: havisten zijn ten opzichte van vwo-leerlingen meer gebaat bij een 'trial and error-aanpak' bij de behandeling van maatschappelijke thema's.

Het feit dat de havo-opleiding 5-jarig en de vwo opleiding 6-jarig is, versterkt het verschil nog eens. In de adolescentie is een leeftijdsverschil van een jaar op het moment van het eindexamen van wezenlijke betekenis voor het vermogen 'volwassen' te redeneren.

Ook hebben havo leerlingen een meer praktische instelling. Ze zijn vooral maatschappelijk nieuwsgierig (herkenbare problemen in de wereld om hen heen) en zijn geïnteresseerd in een direct toepasbare oplossing van problemen.

Wat betreft intrinsieke houding zijn vwo leerlingen wat meer wetenschappelijk nieuwsgierig en nemen zij eerder een onderzoekende houding in. Ze staan eerder open voor een theoretische benadering.

• Niveaudifferentiatie

In algemene zin kan men op de volgende twee wijzen invulling geven aan niveaudifferentiatie.

- In de keuze en omvang van de leerstof
Er is sprake van een hoger niveau als extra leerstof (onderwerpen en begrippen) wordt behandeld, als dezelfde onderwerpen uitgebreider aan de orde komen (grotere complexiteit en hogere abstractie) en als concrete, leerling-nabije onderwerpen ingeruild worden voor de meer complexere thema's.
- In het beoogde beheersingsniveau (gedrag)
Er is sprake van een hoger niveau als er een grotere variatie is in gedragstypen of bij dezelfde onderwerpen een beroep gedaan wordt op een hogere gedragscategorie. Volgens de begrippen uit de taxonomie gaat het dan bij de havo leerling meer om reproductie, herkenning en integratie van kennis. Voor de vwo leerling komen ook synthese, analyse en het trekken van conclusies nadrukkelijk in beeld. Vanuit deze gedachte ligt het voor de hand om lesmethodes en examinering voor vwo meer te richten op de concepten van het vak en voor havo meer op de concrete contexten.

Op het aspect van tempodifferentiatie gaan we hier niet verder in. Er is weinig discussie over het gegeven dat een vwo'er zich dezelfde leerstof sneller eigen zal maken dan een havist. Uitgaand van een zelfde aantal studielasturen kan dus in het vwo meer behandeld en geleerd worden. Daarbovenop komt nog het gegeven dat er voor maatschappijwetenschappen op vwo meer uren ter beschikking staan.

Op basis hiervan kan de conclusie getrokken worden dat een thema en eindterm op havo-niveau niet noodzakelijk een pendant heeft op vwo-niveau (en omgekeerd). De differentiatie behoort vooral gestalte te krijgen in (deels) andere thema's en eindtermen en in de omvang en wijze waarop thema's en eindtermen behandeld worden.

Nogmaals willen we benadrukken dat de scheidslijn tussen havo en vwo niet altijd zo scherp getrokken kan worden. Empirische gegevens uit grootschalig onderzoek op basis waarvan gerichte uitspraken kunnen worden gedaan over het na te streven niveau van het havo en vwo programma, zijn bij de commissie niet bekend. De beschrijving van bovenstaande aspecten berust op ervaringsgegevens. Ook het rapport van de commissie Terwindt (het nieuwe examenprogramma aardrijkskunde) spreekt in vergelijkbare bewoordingen over de differentiatiemogelijkheden voor havo en vwo.

Zoals gesteld is de differentiatie in dit adviesrapport voorbeeldmatig uitgewerkt. Binnen een zestal domeinen is de differentiatie in aparte kaders inzichtelijk gemaakt. Deze neemt de volgende vormen aan:

- op inhoudsniveau; het kan gaan om andere (deel)onderwerpen en begrippen die bestudeerd en gekend moeten worden.
- op beheersingsniveau; voor de havist wordt geappelleerd aan een 'lager' niveau waarop onderwerpen en begrippen beheerst moeten worden. Voor de havo leerling gaat het dan met name om reproductie, herkenning en integratie van kennis; voor de vwo leerlingen wordt in voorkomende gevallen tevens synthese, analyse en het trekken van conclusies beoogd.

Verder kan differentiatie gestalte krijgen in het aantal en de keuze van de domeinen die behandeld kunnen worden voor het school- en centraal examen (zie ook de volgende paragraaf).

Met nadruk wordt geadviseerd om een vervolgcommissie de differentiatie verder te laten uitwerken.

• 2.3 • Centraal examen en schoolexamen

Een nieuw examenprogramma leidt ook tot heroverweging van het aantal en de keuze van de domeinen (contexten) die in het centraal examen en schoolexamen getoetst moeten worden. Het ruimere aantal studielasturen (320 voor havo; 440 voor vwo) is in randvoorwaardelijke zin een vaststaand gegeven.

Bij de keuze van de domeinen voor het centraal examen (CE) en schoolexamen (SE) zullen de volgende overwegingen een rol moeten spelen:

- CE-domeinen moeten ongeveer de helft (minimaal een derde en maximaal twee derde) uitmaken van het totale examenprogramma, althans dit is de huidige gehanteerde norm;
- het Ministerie van OCW en de CEVO (Centrale Examencommissie Vaststelling Opgaven vwo, havo, vmbo) pleiten voor een aantal permanente CE domeinen. Hier liggen vooral praktische redenen aan ten grondslag. Docenten, auteurs/uitgevers en toetsontwikkelaars kunnen zich dan voor meerdere jaren richten op dezelfde domeinen;
- een evenwichtige verhouding tussen de meer sociologische en de meer politicologische domeinen;
- het vernieuwende karakter van de domeinen, dat ook in het CE tot uitdrukking moet komen. Dit om te waarborgen dat vernieuwing van het programma in de praktijk daadwerkelijk gestalte krijgt;
- de toetsbaarheid van de eindtermen van de betreffende domeinen;
- differentiatie tussen havo en vwo domeinen in het CE. Dit op basis van het verschil in beschikbare studielasturen en de keuze van meer concrete en leerling-nabije domeinen/contexten op havo. Verder kunnen de verschillende beroepsperspectieven van havo en vwo leerlingen een rol spelen.
- de keuze van een aantal CE domeinen die zowel voor havo als vwo gelden. Dit om te voorkomen dat docenten zich op een groot aantal (nieuwe) inhouden moeten richten;
- (centrale) concepten zullen zowel in SE als CE getoetst moeten worden. Zij vormen immers de 'body of knowledge' van het nieuwe examenvak;
- het domein vaardigheden maakt zowel deel uit van het CE als van het SE. Dit domein dient immers niet zelfstandig getoetst te worden, maar altijd in samenhang met de andere domeinen

In het recent verschenen advies van de profielcommissies wordt benadrukt dat het schoolexamen een gelijkwaardig deel van het eindexamen is, met een eigen inhoud en eigen karakter. Deze gedachte wordt door de Commissie Maatschappijwetenschappen onderschreven. Interessant in dit opzicht is ook de stelling van de profielcommissies dat het noodzakelijk geacht wordt dat leerlingen afzonderlijk zowel slagen voor het schoolexamen als voor het centraal examen.

Voor het schoolexamen kan gekozen worden uit enkele domeinen die geen deel uitmaken van het centraal examen. Eén van deze domeinen kan geheel vrij zijn ter invulling door de school (zoals ook in het huidige programma voor het profielkeuzevak maatschappijleer het geval is). Zo kunnen scholen leerlingen ter voorbereiding op een studie in het hoger onderwijs ook een module recht of een module communicatiewetenschappen aanbieden en zich op deze manier profileren. Scholen dienen de mogelijkheid te behouden om CE-domeinen ook in het SE aan de orde te stellen en te toetsen.

• 2.4 • Opleiding docenten en nascholing

• Opleiding

Het voorgestelde nieuwe examenprogramma maatschappijwetenschappen stoelt, meer dan bij het profielkeuzevak maatschappijleer op de maatschappijwetenschappelijke disciplines sociologie en politicologie. Studenten uit deze studierichtingen kunnen na hun opleiding opteren voor het docentschap in maatschappijwetenschappen en een gerichte lerarenopleiding eerstegraads volgen. Studenten van andere maatschappijwetenschappen zijn onder voorwaarden ook toelaatbaar tot deze lerarenopleiding. Dit zou overigens ook kunnen gelden voor docenten die relevante ervaring hebben en tweedegraads bevoegd zijn voor maatschappijleer. Een toelatingscommissie / examencommissie stelt in dat geval de deficiënties vast en bepaalt een aangepaste leerroute. Elementen van de vakstudie sociologie en/of politicologie moeten onderdeel uitmaken van een deficiëntieprogramma. Succesvolle afronding daarvan is voorwaarde voor toelating tot de lerarenopleiding maatschappijwetenschappen eerstegraads.

• Nascholing

Het programma maatschappijwetenschappen krijgt een kwaliteitsimpuls; meer sociaalwetenschappelijk onderbouwd. Docenten geschiedenis, aardrijkskunde of andere vakken, die nu ook al (bevoegd) het vak maatschappijleer geven zullen ook bevoegd zijn voor het nieuwe vak maatschappijwetenschappen. Een gepaste overgangsregeling is in dit opzicht van belang. Waarschijnlijk zal een deel van deze docenten behoefte hebben om op onderdelen nageschoold te worden. Nascholing zal waarschijnlijk geen verplichtend karakter krijgen.

Verder is het in dit kader van belang om te melden dat het aantal scholen dat maatschappijwetenschappen aanbiedt de komende jaren groeit. Docenten die tot nu toe slechts ervaring hebben met maatschappijleer in het gemeenschappelijk deel zullen absoluut de behoefte tot scholing in het vak maatschappijwetenschappen ervaren. Dit zal zich niet beperken tot de kennisdomeinen (inhoudelijke contexten), maar ook het terrein van de vaardigheden en didactiek omvatten.

De nascholingstrajecten moeten aangeboden worden door de huidige opleidingen. Te denken valt aan een postacademische cursus. Samenwerking en afstemming om enige uniformiteit in het cursusaanbod te bewerkstelligen is aan te bevelen.

Bij de implementatie van het definitieve examenprogramma maatschappijwetenschappen zullen eisen en inhoud van zowel de lerarenopleiding als de nascholings-trajecten nader moeten worden bezien.

- Hoofdstuk 3
**Het examen-
programma
maatschappij-
wetenschappen**
 - **een uitwerking**

• Inleiding

In dit hoofdstuk doet de commissie een voorstel voor de invulling van de domeinen van het examenprogramma maatschappijwetenschappen. Uitgangspunten en gedachten zoals die zijn verwoord in hoofdstuk 1 zijn daarbij richtinggevend.

In totaal zijn 14 domeinen beschreven; voor elk domein gaat het om een vijftal eindtermen, die – in lijn met de eindtermen van de examenprogramma's vanaf 2007 – in globale bewoordingen geformuleerd zijn.

Het eerste domein (domein A) beschrijft de relevante vaardigheden die voor het vak maatschappijwetenschappen door de kandidaten beheerst moeten worden.

In de domeinen B tot en met N worden een aantal maatschappelijke contexten aan de orde gesteld. De keuze voor deze contexten is in paragraaf 1.5 verantwoord en toegelicht.

Onderdeel A Vaardigheden dient niet apart getoetst te worden, maar in samenhang met de genoemde domeinen B tot en met N.

• Overzicht van de domeinen

- A • Vaardigheden
- B • Communicatie en massamedia
- C • Cultuurvergelijking
- D • Samenlevingsvormen
- E • Migratie en integratie
- F • Arbeid, sociale ongelijkheid en vrije tijd
- G • Welvaart en welzijn
- H • Democratie, autocratie en politieke verandering
- I • Ideologieën, waarden en voorkeuren
- J • Conflict, samenwerking en internationale machtsverhoudingen
- K • De toekomst van de (Nederlandse) nationale staat
- L • Politieke actoren en politiek gedrag
- M • Veiligheid als maatschappelijk en politiek vraagstuk
- N • Religie, levensbeschouwing en zingeving

Binnen de tijd die de commissie ter beschikking stond is het niet mogelijk gebleken om twee afzonderlijke examenprogramma's voor havo en vwo te ontwikkelen.

In het voorliggende advies is het vwo programma als voorstel uitgewerkt. Voorbeeldmatig is op onderdelen een differentiatie toegepast voor het havo-programma.

• A • Vaardigheden

• Inleiding

Denkvaardigheden spelen een belangrijke rol in leerprocessen: ordenen, classificeren, vergelijken, weergeven, schematiseren, abstraheren, inductief redeneren, deductief redeneren, stellingen onderbouwen, fouten analyseren, beslissen, problemen oplossen, ontwerpen/uitvinden, onderzoeken, definitie/scenario-onderzoek. De vraag is of er naast dergelijke algemene informatievaardigheden, die van belang zijn voor meerdere schoolvakken, een aantal vaardigheden is dat voor maatschappijwetenschappen vakspecifiek genoemd kan worden. Een belangrijk kenmerk van het object van de maatschappijwetenschappen geeft antwoord op deze vraag. In de maatschappijwetenschappen hebben we namelijk vaak te maken met niet direct meetbare verschijnselen, die moeten worden afgeleid van wel waarneembare verschijnselen. Begrippen moeten geoperationaliseerd worden: er moeten indicatoren worden gezocht voor begrippen, die indicatoren moeten weer op hun bruikbaarheid worden getoetst. Kandidaten zullen enige kennis van sociaal-wetenschappelijke onderzoeksvaardigheden moeten bezitten en in het verlengde daarvan vaardigheid in de toepassing van deze vaardigheden.

De onderstaande eindtermen zijn in belangrijke mate ontleend aan het huidige examenprogramma van het profielvak maatschappijleer/maatschappijwetenschappen. De benaderingswijze uit genoemd examenprogramma is echter vervangen. Kandidaten dienen in plaats daarvan de concepten in hun onderlinge samenhang te kunnen gebruiken. Tevens zijn voor maatschappijwetenschappen enige specifieke vaardigheden toegevoegd.

• Eindtermen

Subdomein: Informatievaardigheden

De kandidaat kan

- I met betrekking tot een concreet maatschappelijk vraagstuk verschillende typen vragen herkennen en zelfstandig vragen formuleren.

Daarbij kan hij

- onderscheid maken tussen:
 - beschrijvende vragen;
 - verklarende vragen;
 - evaluatieve vragen;
- onderscheid maken tussen een vraagstelling en een hypothese.

- 2 uit bronnenmateriaal over een concreet maatschappelijk vraagstuk en op basis van gegeven of zelf geformuleerde vragen bruikbare gegevens selecteren.
Daarbij kan hij
 - zijn informatiebehoefte vaststellen;
 - beschikbare informatiebronnen inventariseren, waaronder vakliteratuur, massamedia en (multimediale)bestanden, gegevensbanken en informatiesystemen;
 - relevante informatiebronnen selecteren;
 - uit beschikbare informatiebronnen bruikbare gegevens selecteren, onder meer met behulp van ICT;
 - aanvullende informatie verzamelen door middel van interview, enquête of observatie.

- 3 (verworven) informatie over een concreet maatschappelijk vraagstuk vanuit gegeven of zelf geformuleerde vragen mede met behulp van ICT verwerken en daaruit beredeneerde conclusies trekken.
 - de betrouwbaarheid, validiteit en representativiteit van informatie en onderzoek vaststellen door na te gaan waar deze vandaan komt, op welke wijze zij is verzameld en hoe zij is weergegeven;
 - de objectiviteit/subjectiviteit van informatie vaststellen door meerdere bronnen met elkaar te vergelijken;
 - feiten onderscheiden van meningen, van vooroordelen en van stereotypen; en dat willen en kunnen toepassen op het eigen oordeel;
 - maatstaven aanleggen voor het zo objectief mogelijk omgaan met informatie;
 - elementaire statistische informatie interpreteren;
 - herkennen dat onderzoeksresultaten een beeld van de werkelijkheid geven dat mede bepaald wordt door de gehanteerde vraagstelling en de vertaling daarvan in een onderzoeksinstrument;
 - met betrekking tot een concreet maatschappelijk vraagstuk een beargumenteerd standpunt formuleren en dit standpunt relateren aan:
 - zelfstandig verworven en verwerkte informatie;
 - fundamentele waarden en normen, zoals weergegeven in de Grondwet en internationale verdragen;
 - de uitgangspunten van de belangrijkste politieke stromingen in ons land;
 - mogelijke maatschappelijke consequenties van het standpunt.
 - met betrekking tot een concreet maatschappelijk vraagstuk de eigen opvattingen te toetsen aan de bovenstaande maatstaven om tot objectieve en representatieve informatie te komen.

- 4 de resultaten van een leeractiviteit overdragen naar anderen.
Daarbij kan hij
 - een geëigend medium kiezen;
 - rekening houden met doel, doelgroep en randvoorwaarden;
 - een gestructureerde, zakelijke tekst schrijven als basis voor een schriftelijke, mondelinge of audiovisuele presentatie;
 - daarbij gebruik maken van de mogelijkheden van ICT.

Subdomein: onderzoeksvaardigheden

De kandidaat kan

- 5 een eenvoudig sociaal wetenschappelijk onderzoek opzetten en uitvoeren over een concreet maatschappelijk vraagstuk en daarbij
 - een probleemstelling en een hypothese formuleren;
 - de probleemstelling en een hypothese uitwerken in relevante deelvragen;
 - variabelen onderscheiden;
 - causaliteit en correlatie onderscheiden;
 - variabelen operationaliseren/indicatoren formuleren;
 - onderscheid maken tussen kwalitatief en kwantitatief onderzoek;
 - enquêtes en interviews opstellen;
 - observaties uitvoeren;
 - eenvoudige statistische bewerkingen uitvoeren;
 - relevante bronnen verzamelen;
 - een activiteiten- en tijdplanning opstellen;
 - betrouwbaarheid, validiteit en representativiteit van gegevensverzameling beoordelen en toepassen in eigen onderzoek;
 - informatie ordenen;
 - een beredeneerde conclusie trekken (inschatten representativiteit/generaliseerbaarheid);
 - onderzoeksresultaten presenteren;
 - eigen opvattingen onderzoeken en ijkten aan de werkelijkheid.

• Toelichting

In de sociale wetenschappen hebben we vaak te maken met niet direct meetbare verschijnselen, die moeten worden afgeleid van wel waarneembare verschijnselen. Daarom is voor het vak maatschappijwetenschappen van belang dat kandidaten begrippen zoals operationaliseren en indicatoren kennen, maar daarnaast moeten zij ook laten zien dat zij indicatoren voor een begrip kunnen benoemen en een begrip kunnen operationaliseren.

Zo moeten kandidaten het verschil tussen causale relaties en correlaties kennen, en het verschil tussen afhankelijke en onafhankelijk variabelen. Tevens moeten zij de methoden leren kennen om representatief, betrouwbaar en valide informatie te verzamelen. Deze procedurele kennis is 'vakspecifiek' vanwege

- het kunnen analyseren en beoordelen van (eenvoudige) teksten over sociaal wetenschappelijk onderzoek;
- het kunnen beoordelen van theorieën die in andere contexten van het examenprogramma maatschappijwetenschappen voorkomen (bijvoorbeeld over het veiligheidsvraagstuk, communicatie en media, en politieke actoren en politiek gedrag);
- het weten wanneer je kan/mag generaliseren en dat in de dagelijkse praktijk met terughoudendheid doen (attitude/reflectie).

maar ook om:

- *beleidsmaatregelen op hun waarde te kunnen schatten; te analyseren (beleid veronderstelt immers het ingrijpen in 'oorzaak – gevolg' relaties);*
- *elementaire kennis van onderzoeksbenaderingen te hebben en kunnen toepassen in verband met het gegeven dat beleid vaak wordt voorbereid door middel van onderzoek;*
- *het zelf kunnen opzetten van een eenvoudig 'sociaal wetenschappelijk' onderzoek;*
- *het zelf kunnen opzetten van bijvoorbeeld een beleidsschema.*

Naast begrippen zoals operationaliseren, indicator, afhankelijke en onafhankelijk variabele, causaal verband en correlatie, zullen kandidaten basiskennis moeten hebben van manieren waarop in onderzoek representativiteit en betrouwbaarheid en validiteit van onderzoeksgegevens wordt nagestreefd. Met dat gereedschap kunnen kandidaten dan onderzoeksinstrumenten zoals enquêtes op hun waarde schatten en kunnen zij (hebben ze geoefend met) zelf een enquête opstellen.

Deze begrippen zijn ook van belang als gereedschap voor doelstellingen ten aanzien van zelfreflectie en attitudevorming: juist het kennen en het zelf op een eenvoudige manier kunnen toepassen van methoden van kennisverwerving in de sociale wetenschappen helpt doelen te bereiken zoals openheid, inlevingsvermogen, enige distantie (naast de betrokkenheid) en het kunnen herleiden van eigen stellingname.

• B • Communicatie en massamedia

• Inleiding

Het socialisatieproces is een beïnvloedings- en aanpassingsproces waarin overdracht van de centrale waarden en normen van de eigen groep plaatsvindt. Interpersoonlijke communicatie, zowel non-verbaal als verbaal, speelt daarbij een belangrijke rol. Het communicatieproces is als zodanig tegelijkertijd ook een normatief kader waarin uitdrukking wordt gegeven aan een achterliggend cultureel bepaald systeem van normen en waarden.

Massacommunicatie verschilt van interpersoonlijke communicatie door de gerichtheid op een groot, heterogeen en relatief onbekend publiek. Massacommunicatiemediën zijn tegenwoordig van groot belang voor samenleving, politiek en democratie. Veranderingen in de massacommunicatiemiddelen evenals in het gebruik van deze middelen zijn van invloed op de socialisatie van individuen en spelen zodoende indirect een rol in de ontwikkeling van subculturen, dominante culturen en hun onderlinge betrekkingen. Communicatie is daarbij van grote invloed op de sociale cohesie van een samenleving. Kennis van en inzicht in communicatiepatronen doet mensen beseffen dat communicatie niet eenduidig is.

• Eindtermen

De kandidaat kan

- 1 de belangrijkste kenmerken en aspecten van een communicatieproces analyseren en hypothesen formuleren die ruis in (bijvoorbeeld interculturele) communicatie kunnen verklaren.
- 2 uitleggen welke functies communicatie en de media hebben voor mens en samenleving, waarbij hij zijn eigen (selectieve) mediagebruik kan aangeven alsmede de belangrijke invloed die opinieleiders in het publieke debat en op hemzelf hebben.
- 3 de positie, invloed en belangen van de verschillende actoren binnen het krachtenveld van de media aangeven, de invloed van de media bij beeldvorming analyseren en de relatie met het krachtenveld van de media dat hieraan debet is, analyseren.
- 4 de invloed aangeven die ict-ontwikkelingen hebben op sociaal-culturele, sociaal-economische en politieke ontwikkelingen in de samenleving en op hemzelf als burger en consument.
- 5 het verschil in invloed en macht van de media in verschillende politieke systemen aangeven en aantonen welke rol de media spelen in een actueel internationaal politiek conflict.

- ## Concepten

(politieke) Socialisatie, identiteit, sociale cohesie, macht, globalisering, modernisering.

- ## Contextspecifieke concepten

Zender, ontvanger, feedback, eenzijdige/tweezijdige communicatie, informatisering, commercialisering, pluriformiteit, belangen, verantwoordelijkheid, vrijheid van meningsuiting, selectie, selectieve perceptie, beeldvorming, ontzuiling, marktdenken, framing.

- ## Toelichting

Interpersoonlijke communicatie en massacommunicatie spelen een belangrijke rol in het socialisatieproces van burgers. Inzicht in kenmerken en aspecten van communicatieprocessen is dan ook noodzakelijk voor kandidaten.

In de twintigste eeuw hebben de massacommunicatiemiddelen een sterke ontwikkeling doorgemaakt. Met de komst van steeds nieuwe media en de groei in bereik en gebruik rees ook de vraag naar de invloed van mediaboodschappen. In het licht van de toegenomen commercialisering kan inzicht in theorieën die de invloed van de media in kaart brengen en theorieën die verklaringen voor mediagebruik geven, inzicht bieden in (beleids)keuzes van partijen die op het gebied van media opereren: publiek, programmamakers, journalisten, uitgevers, adverteerders, overheid.

Een krachtige democratie vraagt om kritische burgers die goed geïnformeerd zijn waardoor ze in staat zijn vertegenwoordigers te kiezen en zelf actief deel te nemen aan de maatschappij. Politieke, financiële of andere belangen kunnen een objectieve informatievoorziening in de weg staan en de media kunnen een vertekend beeld van de werkelijkheid produceren: beeldvorming, selffulfilling prophecy, mediahypes, etc. Met het oog hierop is in de huidige, zich permanent innoverende, informatiemaatschappij bewustwording van werking, invloed en eigen gebruik van ict-middelen van essentieel belang voor de ontwikkeling van burgers en samenleving. Een gezonde democratie wordt gekenmerkt door betrouwbare informatie, waarbij verschillende bronnen beschikbaar en toegankelijk zijn voor burgers.

Kandidaten dienen inzicht te hebben in de soorten en functies van massamedia. De selectieve perceptie-theorie is geschikt om de eigen selectiemechanismen voor de kandidaat inzichtelijk te maken. De opinieleiderstheorie maakt de invloed van opinieleiders inzichtelijk in de media, de politiek en op de kandidaten zelf.

Commercialisering van de media, de belangen die daarmee gepaard gaan en de uitwerking daarvan op de inhoud/kwaliteit van de mediaboodschappen en de organisatie van het medialandschap moeten aan bod komen. Centrale begrippen daarbij zijn: burgerjournalistiek, emotie-tv, amusement versus informatie, duaal omroepbestel.

Mechanismen achter beeldvorming in de media (bijvoorbeeld reclame) dienen inzichtelijk gemaakt te worden alsmede de gevolgen van beeldvorming (mediahypes, werkwijze journalistiek, dominante cultuur, framing).

Kandidaten dienen begrippen zoals subjectiviteit en objectiviteit, en journalistieke normen te kennen en moeten zich van de representativiteit van informatie bewust zijn in geval van de eigen waarneming/standpuntbepaling.

Invloed en macht van de media is sterk afhankelijk van het politieke systeem waarbinnen media functioneren. Centrale begrippen zoals vrijheid van meningsuiting, persvrijheid, recht op informatie, pluriformiteit zullen hierbij aan bod moeten komen. Evenals de realiteit versus de wenselijkheid van meer of minder vraaggestuurde media.

Media spelen ook een rol bij allerlei internationale politieke conflicten. Kandidaten dienen die rol te kunnen onderzoeken en daartoe kan ook aansluiting worden gezocht bij andere domeinen van het examenprogramma, zoals 'Conflict, samenwerking en internationale machtsverhoudingen' en 'Religie, levensbeschouwing en zingeving'.

• C • Cultuurvergelijking

• Inleiding

Het denken, voelen en handelen van mensen uit verschillende culturen kan aanmerkelijk uiteen lopen. Dat geldt ook binnen open samenlevingen zoals de Nederlandse, waar mensen van verschillende culturen met elkaar geconfronteerd worden. Van oudsher bestaan reeds cultuurverschillen binnen dezelfde dominante cultuur, bijvoorbeeld naar streek, godsdienst of sociale klasse. De dominante cultuur wordt gedragen door een groep in de samenleving die politiek of economisch invloedrijk is. Subculturen zijn levensstijlen van groepen mensen, die waarden, normen en symbolen ontleen aan die dominante cultuur, maar er ook deels van afwijken. Tegenwoordig bestaan ook verschillen tussen de dominante cultuur enerzijds en een scala van culturen als gevolg van migratie anderzijds.

Mensen zijn van elkaar gescheiden door de cultuur waarin zij zijn opgegroeid. Kennis van cultuurverschillen (en overeenkomsten) is in ieder geval van belang om misverstanden tussen vertegenwoordigers van die culturen tegen te gaan.

• Eindtermen

De kandidaat kan

- 1 uitleggen dat cultuur niet 'aangeboren' is, maar in een proces van socialisatie wordt aangeleerd en eigen gemaakt.
- 2 (groepen in) samenlevingen analyseren aan de hand van functies van cultuur en dimensies in cultuuruitingen.
- 3 culturen van verschillende landen en etnische groepen vergelijken op basis van de fundamentele problemen die alle samenlevingen met elkaar gemeen hebben.
- 4 uitleggen welke cultuurverschillen er in Nederland bestaan naar regio, sekse, godsdienst, generatie en klasse en kan die verschillen met voorbeelden illustreren.
- 5 de gevolgen van globalisering voor rollen en identiteiten van burgers beschrijven.

• Concepten

(politieke) Socialisatie, identiteit, sociale (on)gelijkheid, sociale cohesie, macht, globalisering, individualisering.

- **Contextspecifieke concepten**

Cultuur, dimensies van cultuur, nature-nurture, machtsafstand, onzekerheidsvermijding, rituelen-symbolen-helden, waarden en normen, feminiene en masculiene culturen.

- **Toelichting**

Cultuur speelt een belangrijke rol bij de vorming van burgers. Tijdens het socialisatieproces worden in een beïnvloedings- en aanpassingsproces van generatie op generatie waarden en normen overgedragen door socialisatoren zoals gezinsleden, school, vrienden, massamedia en elites.

In dit leerproces maken mensen zich deze waarden en normen van een groep eigen. Als men daar naar handelt uit 'eigen' overtuiging, is er sprake van internalisatie. Overigens wordt cultuur niet alleen overgedragen, maar worden ook nieuwe elementen aan de cultuur toegevoegd door de groep zelf.

Cultuur geeft richting aan het denken en doen van mensen: het vormt een gedragsregulerend kader.

Men leert betekenis te geven aan gedragingen en verschijnselen vanuit de cultuur en daardoor is cultuur voorwaarde voor het kunnen interpreteren van anderen en voor het communiceren met anderen. Mensen identificeren zich meestal met een of meer groepen of zetten zich af en vormen zo identiteit: men kan zichzelf zien in termen van 'horend bij een bepaalde groep/cultuur en de daarbij horende waarden en normen'. Als mensen zich niet aan die belangrijke normen van een cultuur houden, spreken we van deviant of afwijkend gedrag waarop vaak afkeurend gereageerd wordt. De wijze waarop men in de samenleving (formeel of informeel) gewenst gedrag belooft en ongewenst gedrag bestraft, wordt wel aangeduid als sociale controle.

Culturele verschillen manifesteren zich op verschillende manieren. Van de vele termen die worden gebruikt om cultuuruitingen te beschrijven bestrijken de volgende vier het brede cultuurbegrip vrij volledig: symbolen, helden, rituelen en waarden. Symbolen zijn woorden, gebaren, afbeeldingen, kleding, haar, dracht, enz., die alleen door leden van die cultuur begrepen worden. Helden zijn personen die in een cultuur in hoog aanzien staan. Rituelen zijn collectieve activiteiten die binnen een cultuur als sociaal essentieel worden beschouwd. Waarden zijn collectieve neigingen/overtuigingen om een bepaalde manier van handelen te verkiezen boven een andere. In alle landen komen gemeenschappelijke problemen van menselijk samenleven voor, maar in ieder land zoekt men daarvoor 'eigen' oplossingen. Deze oplossingen verschillen naar de mate van maatschappelijke ongelijkheid, de verhouding van individu en groep, de gewenste rolverdeling tussen mannen en vrouwen, en de manieren van omgaan met onzekerheid. Op grond van deze verschillen kunnen culturele dimensies worden gedefinieerd: machtsafstand (van klein naar groot), individualisme tegenover collectivisme, masculiniteit tegenover femininiteit, en onzekerheidsvermijding (van zwak naar sterk).

Regionale, etnische en religieuze culturen veroorzaken verschillen binnen landen. Etnische en religieuze groepen trekken zich niets aan van landsgrenzen. Zulke groepen vormen minderheden op het kruispunt van de dominante cultuur en een eigen traditionele groeps cultuur.

Dezelfde dimensies die zijn te onderscheiden bij nationale culturen zijn ook te gebruiken bij binnenlandse verschillen. Binnen elke cultuur bestaat bijvoorbeeld een mannen-subcultuur die verschilt van die van vrouwen. Traditionele sekserollen zijn vaak moeilijk te veranderen.

Symbolen, helden, rituelen en waarden verschillen van generatie tot generatie. Technische ontwikkelingen kunnen unieke generatieverschillen veroorzaken. Niets wijst erop dat de culturen van nieuwe generaties in verschillende landen steeds meer op elkaar gaan lijken.

Iemand's sociale klasse houdt verband met de onderwijskansen en met de bezigheid of beroep. In verschillende landen onderscheidt men verschillende soorten en aantallen klassen. De criteria aan de hand waarvan iemand tot een klasse wordt gerekend zijn zelf een onderdeel van de cultuur.

De verschillende dimensies vertonen ook onderlinge samenhang. Welvarende samenlevingen zijn over het algemeen individualistischer en vertonen een geringere machtsafstand. In samenlevingen met een grote machtsafstand zien we over het algemeen een sterkere onzekerheidsvermijding en samenlevingen met een grote mate van onzekerheidsvermijding zijn over het algemeen masculiener van aard.

Het verschijnsel van globalisering is relevant voor kandidaten om de internationale dimensie van cultuur in kaart te brengen.

Globalisering is een structurele transformatie in de reikwijdte van groepsverbondenheid waarbij het voor de leden niet langer mogelijk is om zich te onttrekken aan een wereldwijd bestaan. Sociale verbanden manifesteren zich op wereldschaal. De markt, individualisme, doelrationalisme en industrialisme globaliseren. Dat heeft gevolgen voor klassen en statusposities in mondiaal perspectief. Een belangrijk vraagstuk van globalisering is hoe de verantwoordelijke leden op het wereldtoneel met macht en gezag omgaan.

• D • Samenlevingsvormen

• Inleiding

Het dagelijkse leven van mensen speelt zich op een klein grondgebied af en in een kleine kring. Dit geldt naast vrouwen en ouderen vooral voor jongeren: ze wonen en gaan naar school in een bepaalde buurt en ze maken deel uit van een huishouden. Deze context gaat over de banden die mensen hebben binnen huishoudens, buurten en scholen.

• Eindtermen

De kandidaat kan

- 1 beschrijven hoe de omvang en samenstelling van huishoudens zich de laatste decennia in Nederland hebben ontwikkeld en welke factoren daarbij een rol spelen.
- 2 concrete hypothesen verwoorden over het algemeen welbevinden van personen en de omvang en hechtheid van hun sociale netwerk.
- 3 verbanden leggen tussen de aard van de bebouwing in een wijk of buurt en de omgang tussen de bewoners van die wijk of buurt.
- 4 concrete hypothesen formuleren over de sociale samenstelling van een wijk en de mate waarin deze volgens cijfers van verscheidene instanties een probleemwijk is.
- 5 aanwijzingen (indicatoren) bedenken voor de mate van verbondenheid en vijandigheid binnen schoolklassen en scholen en kan aangeven dat sterke banden tussen de leerlingen van een klas niet altijd samengaan met sterke banden tussen de klassen van een school.

• Concepten

Groepsvorming, sociale cohesie, sociale ongelijkheid, modernisering, individualisering.

• Contextspecifieke concepten

Omvang en samenstelling van huishoudens, omvang en hechtheid van sociale netwerken, algemeen welbevinden van mensen, probleemwijk.

• Toelichting

Omvang en samenstelling van huishoudens in Nederland zijn veranderd in de laatste decennia. Denk daarbij aan kleinere huishoudens, meer éénundergezinnen, één- en tweeverdienershuishoudens, meer alleenstaanden door het vroeger verlaten van het ouderlijk huis, groei in het aantal hoogopgeleide alleenstaanden, langer blijven leven na de dood van de partner, minder kinderen, bewuste kinderloosheid, minder getrouwde en meer ongehuwd samenwonende paren, meer gelijkgeslachtelijke paren, meer kinderen met gescheiden ouders, meer kinderen met halfbroers en -zusters, minder ooms, tantes, neven en nichten. Deze ontwikkelingen gaan gepaard met de komst van nieuwe wetten in Nederland, de uitvinding en vrije verkrijgbaarheid van geboortebeperkende middelen, de toenemende ongodsdienstigheid, het stijgende onderwijspeil en de toegenomen welvaart.

Tussen het algemeen welbevinden van personen en de omvang en hechtheid van hun sociale netwerken bestaan verbanden. Het algemeen welbevinden kan worden afgemeten aan de tevredenheid met het leven, het met plezier naar werk of school gaan, het vooruitzien naar de toekomst en het ontbreken van gevoelens van onveiligheid.

Bij de omvang van het sociale netwerk kan gedacht worden aan het aantal gezinsleden, familieleden, vrienden, kennissen, goede burens en goede collega's op het werk. Bij de hechtheid van het netwerk aan hoe vaak bij een persoon op bezoek wordt gegaan, die persoon bezoek krijgt, hoe vaak de telefoon gaat en hoeveel kaarten met verjaardag, kerst en nieuwjaar worden ontvangen.

De aard van de bebouwing in een wijk of buurt en de omgang tussen de bewoners ervan hangen met elkaar samen. Bij de aard van de woningen kan gedacht worden aan dure dan wel goedkope woningen, koop- en huurwoningen, flats dan wel rijtjeshuizen met of zonder tuin, huizen met weinig dan wel veel kamers. Bij de aard van de winkels gaat het bijvoorbeeld om een winkelcentrum met plein dan wel brede winkelstraat; bij de aard van de straten om doorgaande wegen dan wel verkeersluwe straten; bij de aard van de andere voorzieningen om wel of geen scholen in de buurt, meer of minder groen.

De omgang tussen de mensen heeft onder meer betrekking op: in hoeverre komen burens bij elkaar op de koffie, de mate van burenruzie en geluidsoverlast, eenzaamheid van alleenstaande senioren, het aantal speelvriendjes van basisschoolleerlingen, omgang tussen jong en oud, omgang tussen mensen van uiteenlopende etniciteit, omgang tussen mensen uit verschillende sociale milieus.

Over de sociale samenstelling van een wijk en de mate waarin deze volgens cijfermateriaal een probleemwijk is, kunnen concrete hypothesen worden opgesteld.

Bij de sociale samenstelling gaat het om: percentage allochtonen, percentage huishoudens met een minimuminkomen, percentage woningen met een hoge onroerende zaak belasting, percentage senioren. Betrokken instanties zijn bijvoorbeeld politie en gemeentelijke sociale dienst. Relevante cijfers hebben betrekking op: kleine criminaliteit, bijstandfraude, gevoelens van onveiligheid bij het wandelen door een buurt.

Voor de mate van verbondenheid en vijandigheid binnen schoolklassen en scholen bestaan indicatoren. Binnen klassen: de mate waarin de leerlingen van een klas bij plots vrijgekomen uren met elkaar samen zitten, de mate waarin zich binnen een klas volgens sociogrammen klikjes hebben gevormd, de mate

waarin ouderejaars leerlingen jongerejaars als broekjes beschouwen en hen geen blik waardig gunnen, de mate waarin binnen een klas autoctonen met autoctonen optrekken en alloctonen met alloctonen. Binnen scholen: het aantal leerlingen dat per dag spijbelt, de mate waarin jongerejaars op het speelplein en in de kantine optrekken met ouderejaars, het aantal leerlingen dat voor kortere en voor langere tijd de toegang tot de school is geweigerd.

• E • Migratie en integratie

• Inleiding

Migratie heeft de samenstelling van de Nederlandse bevolking in de loop der eeuwen beïnvloed. Hoewel dit verschijnsel van alle tijden is, zijn de motieven voor de komst van groep tot groep verschillend. Dit geldt eveneens voor de aard en mate van aanpassing en inpassing. De komst van niet-westers allochtone groepen naar Nederland heeft het vraagstuk van integratie in het centrum van de (politieke) belangstelling geplaatst.

• Eindtermen

De kandidaat kan

- 1** de geschiedenis en de omvang van de immigratie- en emigratiestromen in en uit Nederland in de tweede helft van de twintigste eeuw in hoofdlijnen weergeven.
- 2** van de vier grootste groepen niet-westers allochtonen een vergelijkende beschrijving geven, die de overeenkomsten en verschillen tussen de groepen laat zien naar reden van de komst naar Nederland, naar aard van de migratie en naar sociale, culturele en politieke kenmerken van de migranten.
- 3** analyseren waarom de verschillende groepen ook verschillende patronen van aanpassing en inpassing in de Nederlandse samenleving laten zien en dit in verband brengen met de posities van de verschillende generaties niet-westers allochtonen in Nederland.
- 4** beschrijven wat het huidige beleid van de overheid is ten aanzien van immigratie en integratie, welke wijzigingen zich in dit beleid hebben voorgedaan in de tweede helft van de twintigste eeuw en hoe het maatschappelijk debat over het beleid zich heeft ontwikkeld.
- 5** beredeneren waarom immigratie het probleem van de vergrijzing op de lange en op de korte termijn niet zal kunnen oplossen.

• Concepten

Acculturatie, identiteit, sociale cohesie, sociale (on)gelijkheid, macht, conflict, samenwerking, globalisering.

• Contextspecifieke concepten

Migratie (emigratie/immigratie), integratie/ segregatie, positietoewijzing en positieverwerving, assimilatie, individualisme/collectivisme, inburgering, asiel, autochtoon/allochtoon, multiculturalisme, arbeidsparticipatie, discriminatie, fundamentalisme, eerwraak/schaamte.

• Toelichting

Na de Tweede Wereldoorlog ontstonden er twee migratiebewegingen: emigratie van Nederlanders die een betere toekomst hoopten te vinden in landen als Australië, Canada en Nieuw-Zeeland (in totaal ongeveer 300.000 mensen) en immigratie van Indische Nederlanders en Molukkers, die niet langer welkom waren in het onafhankelijk geworden Indonesië. In de jaren zestig werden op grote schaal in Zuid-Europa gastarbeiders geworven voor het eenvoudige werk in de basisindustrieën (textiel, staal, conserven), die geleidelijk aan en na hun terugkeer naar het land van herkomst werden opgevolgd door gastarbeiders uit Turkije en Marokko. Zij keerden meestal niet meer terug naar het land van herkomst, maar bleven, ook toen hun werk uit Nederland verdween, en brachten tevens hun gezinnen over naar Nederland. In dezelfde tijd bracht het perspectief van de naderende onafhankelijkheid van Suriname (1975) een groot deel van de bevolking van dit rijkdeel ertoe naar Nederland te vertrekken. Nog een decennium later meldden zich steeds meer vluchtelingen bij de Nederlandse grens, in de jaren negentig gevolgd door vooral jonge bewoners van Curaçao, voor wie op het eiland geen werk te vinden is.

Tussen 1965 en 2005 steeg het percentage niet-westers allochtonen in de Nederlandse bevolking van 1% tot ruim 10%, terwijl de totale bevolking met een derde toenam tot ruim 16 miljoen. Bijna de helft van de allochtone bevolking is geboren of gekomen na 1990. Van een derde generatie is nog nauwelijks sprake, de meerderheid van de tweede generatie behoort nog tot de jongeren. Het overgrote deel van de minderheden woont in de grote steden, met name in de wijken met goedkope (huur)etagewoningen. In Rotterdam en Amsterdam is inmiddels meer dan een derde van de bevolking van allochtone herkomst.

Een groot deel van de minderheden, vooral van de Marokkanen en Turken onder hen, heeft weinig of zelfs helemaal geen scholing gehad. Bij de in Nederland geboren of getogen generatie valt de hoge schooluitval in het voortgezet onderwijs op. Al bij het begin van de schoolloopbaan is er sprake van vooral een taalachterstand, die zeer moeilijk op te heffen blijkt. Niettemin stroomt een steeds groter deel van de jonge minderhedengeneratie door naar havo/vwo en ook naar hbo en universiteit, al blijven de cijfers nog ver achter bij wat voor autochtone Nederlanders inmiddels gewoon is. De verschillende groepen laten wat betreft de participatie in het onderwijs en de onderwijsresultaten ook steeds een verschillend beeld zien. Het 'inburgerings' beleid is erop gericht nieuwkomers in de Nederlandse samenleving zo snel mogelijk vertrouwd te maken met de beginselen van de Nederlandse taal en de typische kenmerken van de Nederlandse samenleving en het staatsbestel. Het beleid gericht op het tegengaan van de vorming van grote etnische concentraties in bepaalde wijken heeft eveneens tot doel de integratie in de Nederlandse samenleving te bevorderen.

De arbeidsparticipatie van de etnische minderheden ligt aanzienlijk beneden het niveau van de autochtone Nederlanders. Met uitzondering van de Surinamers geldt dit in het bijzonder voor vrouwen. In de eerste generatie Turken en Marokkanen zijn veel mannen al vroeg in de WAO terecht gekomen. Door het ver-

dwijnen van de eenvoudige industriële werkgelegenheid waren hun kansen op de arbeidsmarkt zeer klein geworden. Welbewust is er toen voor gekozen voor hen de WAO als het gunstigere alternatief voor de WW open te stellen. De meeste van deze mannen zijn ook nooit meer aan het werk gegaan. In de economische hoogconjunctuur van de jaren negentig van de vorige eeuw waren de alloctonen de laatsten die profiteerden van de krappe arbeidsmarkt. Toen het weer slechter ging met de economie, waren zij opnieuw de eersten die zonder werk kwamen te staan. De jeugdwerkloosheid is bij de tweede generatie gemiddeld twee tot zelfs drie keer zo hoog als bij de autochtone leeftijdsgenoten. Ten dele is dat het gevolg van een slechtere kwalificatie voor de arbeidsmarkt, ten dele van een verschil in cultuur en ook van discriminatie door werkgevers.

Het huwelijks- en gezinspatroon van Surinamers en Antillianen wijkt niet sterk af van wat in Nederland gewoon is. Dat is anders voor Turken en Marokkanen, die in het algemeen jong trouwen en – hoewel het duidelijk snel daalt – een aanzienlijk hoger geboortecijfer laten zien dan Nederlandse paren. Opvallend is dat in de tweede generatie een grote voorkeur bestaat voor een uit het land van herkomst van de ouders gemigreerde huwelijkspartner. Deze vorm van volgmigratie komt bij Surinamers en Antillianen weinig voor, bij hen is er eerder sprake van ‘intermarriage’, dat wil zeggen een huwelijk met een autochtone Nederlander. Omdat ‘import’ van een huwelijkspartner uit het land van herkomst niet bevorderlijk is voor de integratie en juist de segregatie bevordert, is het beleid van de Nederlandse regering erop gericht geweest de volgmigratie te bemoeilijken door nieuwe wetgeving op het gebied van de inburgering, het inkomen, de leeftijd en de huwelijksduur.

De maatschappelijke positie van veel migrantengroepen is zwak. In het algemeen is men onderling slecht georganiseerd en speelt het sociale leven zich hoofdzakelijk in eigen kring af. In traditionele moslimgezinnen is de positie van de mannen heel anders dan die van de vrouwen. Vaak krijgen vrouwen nauwelijks de kans deel te nemen aan de samenleving en voor meisjes is het niet ongewoon uitgehuwelijkt te worden. Dit wordt mede in de hand gewerkt door een door de eigen gemeenschap sterk gewaardeerde en bewaakte code van familie-eer, die met name door als ongepast ervaren gedrag van vrouwen kan worden geschonden. De familie moet dan soms tot het uiterste gaan – eerwraak – om weer in de eigen gemeenschap geaccepteerd te worden. De eisen van de traditionele cultuur van het land van herkomst leiden vooral in de tweede generatie tot grote spanningen, omdat men opgroeit en schoolgaat in een heel anders gerichte cultuur. De onzekerheid die daar het gevolg van is, kan zowel leiden tot het nemen van afstand van de cultuur van de ouders als tot het kiezen voor een radicale en ook fundamentalistische aanvaarding van die cultuur. De discussies over de aanvaardbaarheid van hoofddoekjes en burka's in Nederland of van het weigeren als vrouw een man de hand te geven, zijn al jaren ook een belangrijk thema in de Nederlandse politiek.

Door het gemiddeld lage opleidingsniveau en de grote afhankelijkheid van uitkeringen is er onder de alloctonen een hoog aandeel huishoudens dat onder of bij de armoedegrens leeft. Naar verhouding is ook het criminaliteitscijfer hoog – tot meer dan vijf keer zo hoog als bij qua leeftijd en sociale status vergelijkbare autochtone groepen. Veel jongeren, jongens vooral, voelen zich vervreemd van de Nederlandse samenleving en gefrustreerd in hun ambitie economisch en maatschappelijk succesvol te zijn. Kleine criminaliteit, overlast in de openbare ruimte, handel in en gebruik van drugs zijn daar de reactie op. Het beleid van de overheid ten aanzien van immigratie en integratie is sterk wisselend van karakter geweest. Lang is men ervan uitgegaan dat Nederland geen immigratieland is en dat met name de arbeidsmigratie naar ons land een tijdelijk karakter zou hebben. Een integratie- en inburgeringsbeleid bleef daarom lang

uit. Vanaf ongeveer 2000 geldt een restrictievere Vreemdelingenwet en ook huwelijksmigratie is moeilijker geworden. Het volgen van een inburgeringscursus (taal en sociale kaart van Nederland) is verplicht gesteld, voor potentiële nieuwkomers in het land van herkomst en op eigen kosten. Voor- en vroegschoolse educatie en extra begeleiding voor leerlingen met een achterstand moeten ook de kans op succes op school groter maken. In sommige steden, vooral Rotterdam, probeert men nu ook al te grote concentraties etnische minderheden in bepaalde wijken tegen te gaan. De koppelingswet heeft het voor illegalen bijna onmogelijk gemaakt nog gebruik te maken van onderwijs- en zorgvoorzieningen.

Het succes van vestiging in een ander land wordt sterk bepaald door het vermogen snel zelfstandig deel te kunnen nemen aan de nieuwe samenleving. Een goede opleiding, beheersing van de taal en het hebben van werk zijn daarvoor basisvoorwaarden. Daarna en daarnaast zijn ook ontwikkelingskansen voor de kinderen, het verkrijgen van politieke rechten en het bezit van een huis belangrijk. Van de zijde van de autochtonen kan aan het succes van de nieuwkomers worden bijgedragen door niet te discrimineren en de andere partij zo vrij mogelijk te laten in de beleving van belangrijk gevonden waarden en normen.

Inmiddels is de immigratie sterk teruggelopen en vertrekken er weer meer mensen uit Nederland dan erbij komen. Niettemin is het debat over de wenselijkheid van het aantrekken van mensen uit andere landen weer geopend. Het gaat dan om selectieve migratie van arbeidskrachten, liefst hoog gekwalificeerd, waar in Nederland een tekort aan is. Op wat langere termijn wordt migratie ook wel wenselijk geacht om de gevolgen van de vergrijzing tegen te gaan. Of dat op een schaal zal kunnen die voldoende soelaas biedt, wordt overigens betwijfeld.

• F • Arbeid, sociale ongelijkheid en vrije tijd

• Inleiding

Arbeid en sociale ongelijkheid hangen sterk met elkaar samen. Arbeid verdeelt immers inkomen, macht, aanzien en geld. Arbeid c.q. het beroep is een belangrijke factor ter verklaring van de sociale stratificatie. Bij het verdelingsvraagstuk spelen de overheid en de sociale partners (vakcentrales/-bonden en werkgeversorganisaties) een belangrijke rol. Politicologische begrippen zoals macht, conflict en samenwerking zijn essentieel om arbeidsverhoudingen te kunnen analyseren.

Arbeid en de vrijetijdsbesteding hebben tevens een belangrijke betekenis voor de bindingen die mensen met elkaar hebben (sociale cohesie). Het wel of niet hebben van werk en de wijze waarop de vrije tijd wordt ingedeeld zijn bepalend voor de (ontwikkeling van de) persoonlijke identiteit.

Een vierde sociologische invalshoek, naast sociale cohesie, identiteit en sociale ongelijkheid, die relevant is voor een goed begrip van arbeid en vrije tijd, betreft verandering en modernisering. Voortschrijdende arbeidsdeling heeft geleid tot een informatiemaatschappij. Niet alleen zijn tegenwoordig de meeste mensen werkzaam in de dienstensector, ook de aard van het werk is onder invloed van de informatisering grondig gewijzigd. Informatisering heeft eveneens grote gevolgen voor de vrije tijdsbesteding. Uitingen van het veranderingsproces zijn ook de processen van globalisering en individualisering.

• Eindtermen

De kandidaat kan

- 1 uitleggen wat de betekenissen zijn van werk voor mens en samenleving en uitleggen welke sociale en culturele factoren vrije tijdspatronen bepalen.
- 2 de maatschappelijke ongelijkheid in verschillende samenlevingen vergelijken en uitleggen welke gevolgen deze ongelijkheid heeft voor de maatschappelijke positie van mensen c.q. hun bestaan, de maatschappelijke kansen van individuen en groepen, de verhouding tussen mannen en vrouwen en de vrije tijdsbesteding.
- 3 een analyse geven van de (veranderingen van de) rol van de overheid bij het sociaal-economisch proces; van de verandering in de relaties binnen de economische orde tussen overheid en particulier initiatief; van de arbeidsverhoudingen in Nederland en andere landen; en hoe deze veranderingen mede een uitdrukking zijn van verandering van de politieke cultuur, modernisering en globalisering.

- 4 de invloed van technologische veranderingen op arbeid, organisaties en samenleving beschrijven.
- 5 verklaren waarom Nederland en EU-landen streven naar een kennissamenleving.

• Concepten

Sociale ongelijkheid, macht, conflict, samenwerking, sociale cohesie, instituties, modernisering, individualisering, globalisering, identiteit, socialisatie.

• Contextspecifieke concepten

Arbeidsdeling en veranderingen beroepenstructuur, sociale mobiliteit, positietoewijzing en positieverwerving, allocatie, meritocratie, reproductie en cultureel kapitaal, verzorgingsstaat, arbeidsethos, maatschappelijke waardering van werk, emancipatie, informatisering.

• Toelichting

Door arbeids(ver)deling ontstaat sociale stratificatie: een samenleving met ongelijkheid tussen groepen en lagen. Die sociale ongelijkheid komt tot uiting in een ongelijke verdeling van schaarse en hoog gewaardeerde zaken en in de ongelijke waardering en behandeling van personen en groeperingen op grond van hun maatschappelijke positie en levensstijl. Mensen en groepen verschillen op basis van status, inkomen, macht en nemen verschillende maatschappelijke posities in. In een dergelijke gelaagde samenleving kan sprake zijn van een grotere of kleinere sociale mobiliteit: het stijgen of dalen op de maatschappelijke ladder; onderwijs is in de huidige samenleving een belangrijke sleutel voor mobiliteit.

De positie op de arbeidsmarkt wordt bepaald door (de verandering in) het soort functies dat gevraagd wordt en door (formele) criteria zoals opleiding / diplomering, leeftijd en ervaring. Daarnaast spelen meer informele, sociaal-culturele criteria een rol die aansluiten bij de (veelal dominante) cultuur of de bedrijfs-cultuur zoals prestatiebereidheid, carrièrerichtheid, betrouwbaarheid, sociale vaardigheden en omgangsnormen met personeel en klanten. Van sommige groeperingen wordt, soms op basis van vooroordelen en stereotypen, verwacht dat zij minder productief zullen zijn of een minder bij de arbeidsorganisatie passend cultuur- of gedragspatroon hebben. Zij kunnen door werkgevers uitgesloten worden van bepaalde posities en dreigen daarmee het slachtoffer van discriminatie te worden. Uiteraard kan het omgekeerde zich ook voordoen: werknemers die door ontoereikende informatie over een bedrijf veronderstellen voor bepaalde posities toch niet in aanmerking te komen en niet solliciteren (zelfselectie).

De economische verhoudingen in Nederland kunnen beschreven worden met de begrippen 'vrije ondernemingsgewijze productie' en 'gemengde economie'.

Op verschillende niveaus is er overleg tussen werkgevers(organisaties) en werknemers(organisaties), ook

wel aangeduid als arbeidsverhoudingen. Op landelijk niveau is er tevens overleg tussen de sociale partners en de overheid. De SER en Stichting van de Arbeid spelen een belangrijke rol in de naoorlogse overle-geconomie, in de jaren negentig van de vorige eeuw ook wel aangeduid met het begrip 'poldermodel'. Er zijn verschillende factoren van invloed op de mate waarin werknemers- en werkgeversorganisaties erin slagen op te komen voor hun belangen. Processen zoals globalisering en individualisering, informati-sering en flexibilisering hebben invloed op de onderlinge machtsverhoudingen.

De betekenissen van werk voor mens en samenleving kunnen met behulp van het functiebegrip uit de sociologie worden aangegeven.

- de (macro-economische) welvaartsfunctie: "arbeid draagt als een van de productiefactoren bij aan de nationale rijkdom en welvaart." Daarmee samenhangend: betaalde arbeid is draagvlak voor de verzorgingsstaat.
- sociale functie: een van de belangrijkste mechanismen ter integratie van de samenleving / bijdrage aan sociale cohesie; arbeid is de belangrijkste bron van inkomen en het belangrijkste middel tot maatschappelijke participatie. Daarmee is werk het beste middel tegen armoede.
- verdelingsfunctie: arbeid verdeelt inkomen, macht, aanzien en geluk.
Andere functies van arbeid voor de mens zijn onder meer status, identiteit, emancipatie (door economi-sche zelfstandigheid), zelfontplooiing; materiële en immateriële functies.

De verhouding van arbeid en vrije tijd is in de loop van de tijd veranderd. De totale arbeidstijd in het leven van een individu is aanzienlijk afgenomen. Het vermoeden bestaat dat hierdoor de vrije tijd een steeds belangrijker rol vervult voor de sociale identiteit en zelfopvatting van werkenden. Er is tevens een relatie tussen vrije tijdspatronen en sociale ongelijkheid. Vormen van vrije tijdsbesteding zoals sportbe- oefening dragen bij tot het versterken van de sociale cohesie.

De gelijkheid tussen vrouwen en mannen is toegenomen. Vrouwen zijn in groten getale gaan participeren op de arbeidsmarkt; ongelijkheid in wet- en regelgeving tussen vrouwen en mannen is grotendeels opge- heven. Toch is er op tal van terreinen nog steeds sprake van ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. In plaats van sekseverschillen wordt gesproken van 'gender'verschillen. 'Gender' houdt in dat seksever- schillen in het sociale leven niet tot biologische verschillen te herleiden zijn, maar dat zij tot op grote hoogte sociaal en cultureel geconstrueerd zijn.

Er is overheidsbeleid gericht op emancipatie van vrouwen. De laatste jaren ligt de nadruk in het over- heidsbeleid op het bevorderen dat mensen een baan en gezinstaken kunnen combineren. Bijvoorbeeld door regeling van de buitenschoolse opvang.

Informatisering heeft geleid tot verschillende veranderingen en discussies op diverse terreinen van arbeid:

- de invloed van nieuwe informatie- en communicatietechnologie (ict) op de werkgelegenheid en op de positie van mensen op de arbeidsmarkt. Informatisering levert werk op indien er sprake is van het produceren van nieuwe producten (productinnovatie). Procesinnovatie kan doorgaans arbeidsplaat- sen kosten, omdat menselijke arbeid wordt overgenomen door toepassingen van informatietechnologie.
- de vraag of de kwaliteit van het werk - arbeidsinhoud en arbeidsomstandigheden - zal toe- of afnemen, respectievelijk taakverrijking of taakverarming;
- de invloed van informatisering op de organisatie van arbeid, de manier van werken binnen

- bedrijven; op de functiestructuur, de aard van het werk (ontwikkelingen in en van beroepen)
- de vraag of arbeid door informatisering een andere betekenis krijgt voor mens en samenleving.

Informatisering beïnvloedt niet alleen de aard van het werk maar ook de invulling van de vrije tijd en meer in het bijzonder de keuzes die men maakt uit het ter beschikking staande aanbod van informatie en amusement. (Zie ook context B Communicatie en massamedia).

Door de nieuwe toepassingen van ict zijn mensen veranderd van massamensen naar netwerkers en is de maatschappij een netwerksamenleving geworden. Beide typeringen - de aan radio en televisie gekluisterde massamensen en netwerker (die gebruik maakt van mobiele telefoon, digitale agenda, internet), brengen tot uitdrukking hoe communicatie- en informatiestromen verlopen en welke mogelijke gevolgen die hebben voor menselijk denken en handelen.

De moderne samenleving is een kennissamenleving geworden. Thema's zoals vergrijzing, immigratie, globalisering en internationalisering staan centraal bij de ontwikkeling van een kennissamenleving.

De postindustriële samenleving onderscheidt zich vooral van de industriële samenleving door het toegenomen belang van de immateriële component, namelijk kennis in het productieproces. De kennissamenleving vereist enerzijds levenslang leren en grotere flexibiliteit van mensen, anderzijds vernieuwend en samenhangend beleid op een breed veld van onderwijs, arbeidsmarkt, arbeidsorganisatie en arbeidsverhoudingen.

Differentiatie: eindtermen havo

De kandidaat kan

- 1** uitleggen wat de betekenissen zijn van werk voor mens en samenleving en uitleggen welke sociale en culturele factoren vrije tijdspatronen bepalen.
- 2** uitleggen dat menselijke samenlevingsvormen gekenmerkt worden door vormen van sociale ongelijkheid, die per tijd en plaats kunnen variëren en hoe deze ongelijkheid samenhangt met voortschrijdende arbeids(ver)deling.
- 3** voor groepen in de samenleving uitleggen welke factoren van invloed zijn op hun positie op de arbeidsmarkt.
- 4** beschrijven wat de rol van de overheid is bij het sociaal-economisch proces en van de belangrijkste groeperingen die betrokken zijn bij arbeidsverhoudingen aangeven wat hun belangen zijn, hoe ze georganiseerd zijn en wat hun onderlinge verhoudingen zijn.
- 5** de invloed van technologische ontwikkelingen op arbeid, organisaties en samenleving beschrijven.

De differentiatie heeft zowel betrekking op het beheersingsniveau (vergelijk de eindtermen 2 van vwo en h, alsmede eindterm 3 vwo en 4 havo) als de inhoud (eindterm 5 van vwo en eindterm 3 van havo).

• G • Welvaart en welzijn

• Inleiding

De Nederlandse verzorgingsstaat bevindt zich in een proces van verandering, dat grote gevolgen heeft voor de Nederlandse burgers. Aan de ene kant zijn overheid en politiek erop gericht de verzorgingsstaat vooral vanuit een economisch-beheersmatige invalshoek te benaderen; aan de andere kant blijven burgers in opinieonderzoek de behoefte uitspreken aan een goed ontwikkelde solidaire verzorgingsstaat. De omwenteling houdt in: afscheid nemen van een sociaal herverdelende verzorgingsstaat en het omarmen van een sociale investeringsstaat of participatiestaat. Burgers worden gevraagd meer eigen verantwoordelijkheid te dragen ('empowerment'). De centrale overheid komt op grotere afstand te staan van zowel beleidsontwikkeling als uitvoering. Toezicht, kwaliteitscontrole en kwaliteitsbewaking zijn nieuwe taken van de centrale overheid. Ten behoeve daarvan worden nieuwe toezichtorganen opgericht, bestaande inspectieapparaten geherwaardeerd en worden indicatoren ontwikkeld waarmee beleid en uitvoering op lagere niveaus permanent in kaart kunnen worden gebracht en gecontroleerd. Behalve de burgers zelf, krijgen gemeenten, werkgevers evenals oude en nieuwe intermediaire organisaties meer verantwoordelijkheden voor het welzijn van de burgers.

• Eindtermen

De kandidaat kan

- 1 ontwikkelingen in de Nederlandse verzorgingsstaat beschrijven en verschillende visies hierop benoemen (verzekeren, verzorgen, verheffen en verbinden).
- 2 relaties leggen tussen economische ontwikkelingen en de groei en aanpassing van de Nederlandse verzorgingsstaat.
- 3 uitleggen wat de verzorgingsstaat betekent voor de burgers in hun dagelijkse leefomgeving in termen van welzijn, volksgezondheid, kwaliteit van leven.
- 4 samenhang en wisselwerking aangeven tussen de relevante instituties van de verzorgingsstaat en de beleving en opvattingen van burgers over zowel de relevante onderdelen van de verzorgingsstaat als de relevante instituties.
- 5 aantonen dat welvaart en welzijn in Nederland in toenemende mate afhankelijk zijn van externe ontwikkelingen, in het bijzonder migratie, mobiliteit, betaalbaarheid van de zorg en de vergrijzing, armoede, internationale economische ontwikkelingen.

• Concepten

(politieke) Instituties, sociale (on)gelijkheid, sociale cohesie, individualisering, globalisering.

• Contextspecifieke concepten

Herverdeling, vraagsturing, activering, informele hulp/zorg, toezicht en persoonlijke verantwoordelijkheid.

• Toelichting

De Nederlandse verzorgingsstaat bevindt zich in een proces van verandering, dat kan worden aangeduid als de overgang van een sociaal herverdelende verzorgingsstaat naar een sociale investeringsstaat of participatiestaat.

Belangrijke nieuwe wetten in dit verband zijn de Wet maatschappelijke ondersteuning (WMO) en de Wet werk en bijstand (WWB). Daarnaast worden financiële prikkels voor uitvoerende organisaties en individuele burgers steeds belangrijker in de vorm van bijdragen in de sociale dienstverlening, introductie van eigen risico's in de gezondheidszorg en verlaging van uitkeringsniveaus in het geval van sociale zekerheid. De toenemende eigen verantwoordelijkheid betekent per saldo voor de burgers dat de kosten van welzijn, gezondheidszorg en zorg voor langdurig zieken in de nabije toekomst sterk zullen gaan toenemen.

Voorbeelden daarvan zijn sterk stijgende ziektekostenpremies, verschuivingen van goedkopere sociale verzekeringen naar private verzekeringen en naar duurere medicijnen. Desgevraagd geven burgers ook aan te verwachten dat de toekomstige Nederlandse verzorgingsstaat een stuk kariger zal zijn dan de huidige. Zij verwachten bijvoorbeeld op oudere leeftijd langer te moeten doorwerken, lagere pensioenen te ontvangen en een groeiend deel van hun inkomen te moeten besteden aan professionele sociale dienstverlening en gezondheidszorg.

Door deze ontwikkelingen zal het verschil tussen rijk en arm verder toenemen. De meer vermogende burgers zullen de duurere private dienstverlening en zorg kunnen bekostigen, de minder rijke burgers worden afhankelijker van een beperkter sociaal stelsel en van informele hulp en zorg. De kwaliteit van leven kan daardoor voor een groeiende groep burgers op termijn onder druk komen te staan.

Op het terrein van de gezondheidszorg is marktwerking en vraagsturing belangrijker geworden.

Binnen dit perspectief is het oude duale stelsel van ziektekostenverzekeringen (bestaande uit ziekenfondsen en particuliere ziektekostenverzekeringen) met ingang van 2006 in fundamentele zin gewijzigd. Per die datum beschikt ons land over de Zorgverzekeringswet (ZVW) die geen onderscheid meer kent tussen particuliere en ziekenfondsverzekerden. De zorgverzekeringswet bestaat uit een wettelijk gegarandeerde basisverzekering voor alle burgers en aanvullende verzekeringen. De wet wordt alleen nog uitgevoerd door particuliere verzekeringsmaatschappijen. Verzekerden kunnen desgewenst jaarlijks een overstap maken naar een andere verzekeraar die lagere premies voor de basisverzekering hanteert. Daarnaast kunnen de ziektekostenverzekeraars met elkaar concurreren ten aanzien van de aanvullende verzekeringspakketten.

Langdurig zieken zijn veelal afhankelijk van de Algemene wet bijzondere ziektekosten (AWBZ). In de nabije toekomst zal de basis van deze wet worden versmald. Een deel van de voorzieningen zal worden overgeheveld naar de ZVW en een ander deel naar de WMO. De WMO is in 2007 ingevoerd. Voor de uitvoering zijn de gemeenten verantwoordelijk. De WMO vervangt niet alleen voor een deel de AWBZ, maar komt ook in de plaats van de Welzijnswet en de Wet voorzieningen gehandicapten.

Vraagsturing komt in de gezondheidszorg onder meer tot uiting in de toekenning van persoonsgebonden budgetten (PGB) aan burgers die langdurig hulpbehoevend zijn. Het PGB werd in de jaren negentig van de vorige eeuw geïntroduceerd. Met toegekende persoonsgebonden budgetten kunnen burgers zelfstandig zorg, verpleging en huishoudelijke hulp inkopen.

Op het terrein van de inkomensvervangende sociale zekerheid is sprake van een beperking van de collectieve dekking. Ook zijn de sociale partners minder dan in het verleden betrokken bij de uitvoering van de sociale zekerheid. Het traditionele stelsel van sociale zekerheid is in de afgelopen jaren omgevormd tot een stelsel voor werk en inkomen dat primair is gericht op activering van de beroepsbevolking. Sociale uitkeringen worden nog slechts tijdelijk verstrekt en staan in het teken van een zo snel mogelijke werkherleving. Een voorbeeld is de invoering van de WIA (Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen). Deze wet is in de plaats gekomen van de voormalige arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) en voorziet in de meeste gevallen alleen in een tijdelijke en gedeeltelijke arbeidsongeschiktheidsuitkering. Een ander voorbeeld betreft de werkloosheidswetgeving (WW). Deze is in duur bekort en eveneens gericht op een zo snel mogelijke werkherleving.

Vergelijkbare ontwikkelingen vinden niet alleen in Nederland plaats, maar in andere vorm ook in andere Europese landen die van oudsher een goed ontwikkelde verzorgingsstaat kennen.

• H • Democratie, autocratie en politieke verandering

• Inleiding

Hoe zijn staten georganiseerd? Waarom verschillen staten wat betreft hun politieke systeem? Hoe is de relatieve stabiliteit van politieke systemen te verklaren? Onder invloed waarvan vindt verandering van politiek systeem plaats? Dit zijn enkele van de intrigerende vragen uit deze context. Het Nederlandse politieke systeem vormt het vertrekpunt in deze vergelijkende analyse.

• Eindtermen

De kandidaat kan

- 1 verschillende politieke systemen classificeren in autocratieën en democratieën en visies op democratie vergelijken en categoriseren.*
- 2 beargumenteren waarom verkiezingen als gereguleerde politieke conflicten kunnen worden gezien.*
- 3 verslag doen over onderzoek naar verschillen in de mate van democratie in landen en de mate van democratie in Nederland aangeven.*
- 4 de verschillen in politieke systemen en de relatieve stabiliteit van politieke systemen verklaren.*
- 5 beschrijven welke veranderingen in het politieke systeem in Nederland zijn voorgesteld, de argumenten pro en contra benoemen en de politieke cultuur van Nederland karakteriseren aan de hand van recent gepubliceerd empirisch onderzoek naar politieke oriëntaties van burgers.*

• Concepten

Politieke instituties, representatie, politieke socialisatie, macht, conflict, democratisering.

• Contextspecifieke concepten

Autocratie, plutocratie, elite, democratie, representatiedemocratie, participatiedemocratie, monarchie, republiek, beperkt en algemeen kiesrecht, meerderheidsstelsel, stelsel van evenredige vertegenwoordiging, gemengd kiesstelsel, indicatoren van democratie, politieke cultuur.

• Toelichting

Politiek systeem kan worden gedefinieerd als het geheel van structuren en culturen waardoor overheidsbeleid tot stand komt. De structuren regelen de verdeling en het gebruik van macht en invloed in de strijd om belangen. De culturen bestaan uit gedragingen en oriëntaties van elites en burgers dienaangaande.

Politieke systemen worden op verschillende manieren geclassificeerd. Een verdeling is die in autocratieën en democratieën. Elk kent verschillende vormen en gradaties.

In een autocratie is de staatsmacht in het bezit van een enkeling of een kleine groep (bijvoorbeeld een politieke partij of het leger). Autocratische, absolutistische filosofen stellen dat democratie gevaar van instabiliteit geeft en geen recht doet aan bestaande ongelijkheid van mensen. Gewenst is een monarch die zich wel onderwerpt aan goddelijke en natuurwetten. Autocratische, elitistische theorieën stellen dat elke staat in de praktijk wordt geregeerd door opeenvolgende elites. In een plutocratie bestaat de elite uit, en ligt de macht bij rijke mensen en groepen.

In een democratie ligt de macht bij het volk. Democratie kent vier pijlers: volkssoevereiniteit, rechtsstaat, staatsvrije sferen, en democratische politieke cultuur. Volkssoevereiniteit: de staatsmacht is afgeleid van de bevolking en wordt uitgeoefend door of in elk geval namens het volk; machthebbers kunnen via verkiezingen worden afgezet en vervangen. Rechtsstaat: de macht van de staat is gebonden aan grondwet, wetgeving, en onafhankelijke rechtspraak. Alle burgers hebben dezelfde fundamentele vrijheden of rechten en plichten. De macht van de staat strekt zich niet uit tot alle levenssferen; er is bijvoorbeeld een scheiding tussen kerk en staat. Democratische politieke cultuur: leiders en de andere burgers eerbiedigen de regels van vrije en geheime verkiezingen, lossen conflicten zonder geweld op, en vertonen ook anderszins democratisch burgerschap. Drie versies van democratie zijn te onderscheiden: indirecte democratie (representatie-democratie of polyarchie), gemengde vorm van indirecte en directe democratie, en directe democratie of participatiedemocratie. Argumenten voor een indirecte democratie zijn onder andere: grotere kans op stabiliteit; meer bescherming van minderheden; arbeidsverdeling is noodzakelijk bij grote bevolking, dus ook in de politiek; een deel van de burgers is ongeïnteresseerd, slecht geïnformeerd en vatbaar voor extreme opvattingen. Argumenten voor een directe democratie zijn onder andere: grotere gelijkheid onder burgers in politiek; beter beleid; groter draagvlak voor beleid. Nederland is een beperkte representatieve democratie. Representatief, omdat de burgers niet rechtstreeks mee kunnen beslissen over het overheidsbeleid, maar dat over moeten laten aan de volksvertegenwoordiging. Beperkt, omdat de burgers niet het staatshoofd kiezen, een van de vijf volksvertegenwoordigingen niet rechtstreeks kiezen, geen directe invloed op de regeringsvorming hebben, en niet hun burgemeester en commissaris van de Koningin kunnen kiezen.

Een belangrijk onderdeel van het politieke systeem is de regeringsvorm. Er zijn monarchieën en republieken. Monarchie is een regeringsvorm waar een monarch of soeverein het staatshoofd is op grond van erfelijke titel (koning, keizer, prins, vorst, tsaar, sjah, sultan). Drie vormen zijn er: absolute monarchie (monarch heeft absolute macht; er is geen grondwet, geen volksvertegenwoordiging), constitutionele monarchie (monarch heeft macht die ontleend is aan, en tegelijk beperkt wordt door een grondwet; er is wel een volksvertegenwoordiging die deel neemt aan de wetgeving, maar de monarch kiest de "regering") en een parlementaire monarchie (de monarch heeft een symbolische rol en de regering wordt niet door de monarch maar door de volksvertegenwoordiging gekozen die op haar beurt door het volk wordt gekozen). Nederland kent een constitutionele monarchie.

Republiek is een regeringsvorm waar het staatshoofd wordt gekozen door het volk of zijn vertegenwoordigers. Drie vormen zijn: presidentiële republiek (president wordt direct gekozen, stelt de regering samen en staat aan het hoofd daarvan; president en parlement zijn onafhankelijk van elkaar), semi-presidentiële republiek (president wordt direct gekozen maar het eveneens direct gekozen parlement stelt de regering samen en kan deze naar huis sturen), en de parlementaire republiek (president heeft een symbolische rol, wordt indirect gekozen door het parlement dat ook de regering samen stelt en naar huis kan sturen).

Een ander belangrijk onderdeel van democratische politieke systemen is het kiesstelsel. Kiesstelsels in democratieën verschillen en die verschillen hebben belangrijke consequenties. Kiesstelsels worden onderscheiden naar karakter, toegang, aantal districten, en wijze van omzetting van stemmen in parlamentszetels. In Nederland is men vrij om al dan niet te gaan stemmen (sinds 1970). De opkomst is lager dan in landen met een stemplicht. Bij daling van opkomst wordt gepleit voor herinvoering van de stemplicht. Er zijn ook twee typen kiesstelsels naar toegang: beperkt kiesrecht (beperkt naar leeftijd, geslacht, nationaliteit, ras, opleiding, en/of betaalde belasting) en algemeen kiesrecht: one man, one vote. Nederland kent algemeen kiesrecht voor Nederlanders van 18 jaar en ouder (met enkele uitzonderingen). Ook is er het onderscheid naar aantal districten: één district of meer dan één district. Nederland als geheel is één district.

Er zijn drie typen kiesstelsels naar wijze van omzetting van stemmen in parlamentszetels: een meerderheidsstelsel, een stelsel van evenredige vertegenwoordiging, en een gemengd systeem. Nederland kent evenredige vertegenwoordiging sinds 1917. Kiezers kunnen kiezen voor een kandidaat genoemd op de kandidatenlijsten in hun kieskring. Na een verkiezing wordt eerst de kiesdeler bepaald, dat wil zeggen het totale aantal uitgebrachte geldige stemmen gedeeld door het aantal te verdelen zetels. Dan wordt bepaald op hoeveel zetels de partijen recht hebben. Voordelen van evenredige vertegenwoordiging: betere electorale afspiegeling in het parlement, en grotere kans voor vrouwen en leden van minderheden om gekandideerd en gekozen te worden. Nadelen: kans op representatie van veel partijen in parlement, moeilijke regeringsvorming, instabiele regeringen, noodzaak compromissen te sluiten bij besluitvorming met gevaar dat problemen niet opgelost worden, kleine partijen kunnen wippositie en daardoor onevenredig veel invloed krijgen, parlamentsleden zijn onbekend bij en hebben weinig contact met burgers omdat zij niet zelf moeten zorgen voor voldoende stemmen voor zichzelf. Door een hoge kiesdrempel kan het aantal partijen vertegenwoordigd in het parlement worden beperkt. Door verlaging van de drempel voor de directe verkiezing van een kandidaat op de lijst (nu 25% van de kiesdeler) kan de voorkeurstem meer effect hebben. Politicologen onderzoeken welke invloed de drie verschillende kiesstelsels hebben op effectiviteit van overheidsbeleid (bijvoorbeeld economische groei) en de politieke participatie van de burgers (bijvoorbeeld opkomst bij verkiezingen en percentage gekandideerde en gekozen vrouwen) door veel landen met verschillende kiesstelsels op die punten te vergelijken en met inbegrip van verschillende controlevariabelen kwantitatief te analyseren.

De mate van democratie in verschillende landen wordt in onderzoek bepaald aan de hand van een aantal democratie-indicatoren. Voor elk onderdeel van de checklist worden punten gegeven. De indicatoren hebben betrekking op de manier waarop leiders worden geselecteerd, verkozen en vervangen ('accountability'), op de kwaliteit van de regering en het beleid ('government effectiveness'), en op de mate van representatie en participatie.

Politieke systemen vertonen grote mate van continuïteit. Ook in Nederland is het politieke systeem niet fundamenteel veranderd sinds het begin van de vorige eeuw. In de laatste halve eeuw gaan de veranderingen vooral in de richting van meer democratie. Maar, veruit de meeste landen kennen een autocratie of een democratie die die naam niet verdient omdat de verkiezingen niet vrij zijn. Drievijfde deel van de wereldbevolking leeft in landen waar mensenrechten worden geschonden en democratische vrijheden niet worden getolereerd. Factoren voor democratisering zijn een veranderde internationale machtspositie en roep om democratisering vanuit de bevolking (bijvoorbeeld in Midden- en Oost Europa na 1989). Armoede, ongelijkheid, analfabetisme zijn niet bevorderlijk voor democratisering. Duurzame, democratische politieke systemen zijn doorgaans rijke landen.

Continuïteit en verandering zijn theoretisch te verklaren uit stabiliteit of verandering in de buiten- en binnenlandse omgeving van het politieke systeem, homo/heterogeniteit van de bevolking, congruentie tussen politieke structuur en politieke cultuur, en uit stabiliteit of verandering bevorderend gedrag van de politieke elites. Voor Nederland geldt dat van een stabiele buitenlandse en binnenlandse omgeving van het politieke systeem geen sprake was en de bevolking sterk verdeeld was. Wel was er een congruentie tussen structuur en cultuur; de kemonderdelen van de politieke structuur worden geaccepteerd door een (grote) meerderheid van de bevolking (zoals blijkt uit de data van het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO)). Die congruentie is te verklaren uit de vierde verklaring van continuïteit: de elites hebben de bestaande structuren doelbewust in stand gehouden en gestreefd naar handhaving van de eigen positie in die structuur, en hebben gezorgd voor een intensieve politieke socialisatie, gericht op acceptatie door de bevolking van de bestaande structuren.

Differentiatie: eindtermen havo

De kandidaat kan

- 1** verschillende politieke systemen classificeren in autocratieën en democratieën en visies op democratie vergelijken en categoriseren.
- 2** beargumenteren waarom verkiezingen als gereguleerde politieke conflicten kunnen worden gezien.
- 3** verslag doen over onderzoek naar verschillen in de mate van democratie in landen en de mate van democratie in Nederland aangeven.
- 4** de verschillen in politieke systemen en de relatieve stabiliteit van politieke systemen verklaren.

De differentiatie heeft betrekking op inhoud (eindterm 5 vwo vervalt voor havo).

• I • Ideologieën, waarden en voorkeuren

• Inleiding

Politiek is mensenwerk. Politici nemen besluiten over beleid (doelen en middelen) en burgers proberen die besluiten te beïnvloeden, o.a. door op een bepaalde partij te stemmen. Daarbij gaat het om veel en zeer verschillende onderwerpen. Idealiter is er kennis van zaken. Maar veelal is het niet realistisch te verwachten dat er volledige informatie is over alle aspecten van het onderwerp, over welke doelen nagestreefd zouden kunnen worden en over alle mogelijke middelen ter bereiking van de gekozen doelen en alle mogelijke (ook neven)effecten van die middelen. Meestal is er te weinig wetenschappelijke kennis voorhanden en tast men in het duister. Soms is er juist teveel informatie en ziet men door de bomen het bos niet meer. In besluitvorming en keuzeprocessen wordt dan ook vaak gebruik gemaakt van cognitieve vereenvoudingen en laat men zich ook leiden door emoties en waarden. Kennis, emoties en waarden hangen nauw met elkaar samen. Negatieve emoties zoals angst kunnen het weten en denken ernstig beperken. Als belangrijke waarden worden gerealiseerd zijn er positieve emoties en is men tevreden en blij. Waarden nemen een kernpositie in. Waarden zijn doelen, beïnvloeden voorkeuren, maken deel uit van ideologieën, en geven richting aan gedrag. Belangrijke vragen zijn dan: welke waarden hebben mensen, welke overeenkomsten en verschillen zijn er in waarden, en hoe kunnen die worden verklaard?

• Eindtermen

De kandidaat kan

- 1 uitleggen hoe verschillen in politieke waarden en de hiërarchie daarin van zowel politici als burgers worden onderzocht.
- 2 de belangrijkste politieke ideologieën onderscheiden.
- 3 verklaringen noemen voor verschillen in waarden en ideologieën.
- 4 verschillen in voorkeuren voor beleid (bijvoorbeeld milieubeleid) in verband brengen met verschillen in waarden en politieke ideologie.
- 5 een relatie leggen tussen kennis, emoties, voorkeuren, waarden en ideologieën van politici en burgers in politiek en beleid.

• Concepten

Politieke socialisatie, sociale en politieke cohesie, identiteit, individualisering.

• Contextspecifieke concepten

Politieke ideologie/stroming, politieke waarde, communisme, socialisme, sociaal-democratie, christen-democratie, liberalisme, fascisme, nationaal socialisme, ecologisme, feminisme, behoeftehiërarchie, links, rechts, progressief, conservatief, (post) materialisme, politiek charisma, kennis-emotie interactie.

• Toelichting

Een waarde is iets dat mensen voor zichzelf wensen of voor iedereen en de samenleving wenselijk achten. Het gaat om iets waaraan mensen constant en consistent prioriteit geven en dat specifieke onderwerpen en situaties overstijgt. Waarden dienen ook als doelen en motiveren mensen tot gedrag en dragen bij aan iemands identiteit. Waarden vormen eveneens een stabiele standaard voor beoordelingen, opinies en beleidsvoorkeuren. Voorbeelden van waarden als gewenst individueel gedrag zijn: zelfdiscipline, moed, ijver, excelleren, doorzettingsvermogen, inventiviteit. Voorbeelden van gewenst sociaal gedrag zijn: respect, tolerantie, beleefdheid, gehoorzaamheid, rechtvaardigheid, geweldloosheid, hulpvaardigheid, empathie, en solidariteit. Waarden als gewenste individuele eindsituaties zijn: gezondheid, hoog inkomen, vrienden, macht, invloed, prestige. Voorbeelden van waarden als gewenste sociale en/of politieke eindsituaties zijn: vrede, democratie, vrijheid, gelijkheid, welvaart, en welzijn.

Om te weten te komen welke waarden politici hebben, worden teksten van toespraken, en interviews en artikelen van hen gedetailleerd geanalyseerd. Zo kan men te weten komen wat hun belangrijkste drijfveren zijn. Persoonlijke drijfveren waaraan verschillend gewicht wordt toegekend zijn bijvoorbeeld 'power, affiliation and achievement'. De ene politicus wil zoveel mogelijk macht, invloed en prestige, terwijl een ander goede relaties en vriendschap met veel mensen het belangrijkste vindt of in de eerste plaats goed werk wil afleveren en succesvol wil zijn.

Onder burgers worden enquêtes gehouden om hun waarden en hiërarchie van waarden te weten te komen. 'Wat is voor u het belangrijkste in het leven?' wordt er dan bijvoorbeeld gevraagd. Soms is de vraag open en kan men zelf het antwoord formuleren. Vaak wordt er een lijst van mogelijke antwoorden aangeboden die men dan naar belangrijkheid kan ordenen of waaruit men bijvoorbeeld drie kan kiezen.

Er zijn in het onderzoek naar waarden van mensen in Nederland en elders in de wereld verschillende lijsten van waarden samengesteld. Een van de eerste belangrijke studies ging over fundamentele behoeften van mensen (Maslow). Basisidee is dat mensen zich in hun gedrag laten leiden door de fundamentele behoefte die nog niet bevredigd is. Gesteld wordt dat er een universele – voor alle mensen geldende – behoeftehiërarchie bestaat, bestaande uit 1) biologische, fysiologische behoeften, 2) veiligheid, 3) ergens bijhoren, genegetheid, liefde, 4) waardering en erkenning, 5) kennis, 6) schoonheid, 7) ontplooiing en zelf-actualisatie.

Voortbouwend op deze behoeftehiërarchie wordt onderscheid gemaakt tussen materiële waarden van levensbehoeften en veiligheid enerzijds en psychologische behoeften zoals zelfvertrouwen, zelfexpressie en zelfrealisatie anderzijds. Naarmate een samenleving welvarender is en mensen hun materiële behoeften kunnen bevredigen, gaan mensen des te meer belang hechten aan postmateriële waarden. Mensen geven het meeste gewicht aan die zaken waaraan relatief een tekort bestaat (schaarste hypothese) toen zij adolescenten of vroegvolwassenen waren (socialisatiehypothese). De in de jeugdtijd ontwikkelde waardenhiërarchie blijft gedurende het hele leven iemands keuzes en gedrag beïnvloeden. Omdat in de westerse wereld steeds minder mensen in armoede en onveilige situaties leven, neemt het aantal mensen met materialistische waarden (economische groei en orde handhaven) af en die met postmaterialistische waarden (vrijheid en democratie) toe. Daardoor is er een proces van waardeverandering tussen generaties gaande die de politiek en de cultuur langzaam verandert in postmaterialistische richting. Sommige waarden en groepen van waarden vormen geen hiërarchie, maar staan tegenover elkaar. Bijvoorbeeld de tegenstelling tussen individualisme en collectivisme of communitarisme, waarin respectievelijk het meeste gewicht wordt toegekend aan waarden die de eigen belangen dienen of aan waarden in het belang van de groep, gemeenschap of maatschappij. Individualisme geeft voorrang aan individuele rechten terwijl communitarisme vooral oog heeft voor plichten ten opzichte van elkaar en doelen en belangen van de gemeenschap. Landen blijken sterk te verschillen in de nadruk die hun burgers geven aan individualisme of collectivisme.

Ideologieën worden als clusters van waarden gezien waarbij bepaalde waarden belangrijker zijn dan andere. Iemand beschikt over een duidelijke politieke ideologie als deze een consistent systeem van politieke waarden heeft waarin aan bepaalde waarden een grotere betekenis wordt gehecht dan aan andere. Politieke filosofen bedenken die ideologieën die een ideale samenleving schetsen en politieke psychologen onderzoeken in hoeverre die ideologieën in de empirie voorkomen, bijvoorbeeld communisme, socialisme, sociaal-democratie, christen-democratie, liberalisme, nationaal socialisme, fascisme, feminisme en ecologisme. Sommige van deze ideologieën worden als 'links', andere als 'midden' en weer andere als 'rechts' bestempeld. Ook in onderzoek wordt deze 'links-midden-rechts' onderscheiding gebruikt. Respondenten worden bijvoorbeeld gevraagd zichzelf ergens op een lijn lopend van uiterst links naar uiterst rechts te plaatsen om een indicatie van hun ideologie en waarden te krijgen. De 'links-rechts' onderscheiding is een cognitieve versimpeling omdat er meerdere dimensies in opgesloten zitten (o.a. een godsdienstige, ethische dimensie en een sociaal-economische dimensie). Naast de 'links-rechts' schaal is er een 'progressief-conservatief' schaal.

Waarden behoren tot de kern van culturen, ook nationale culturen. Landen verschillen in nationale cultuur omdat bepaalde waarden belangrijker zijn dan andere. Zo verschillen landen op 'machtsafstand', 'collectivisme tegenover individualisme', 'feminiteit tegenover masculiniteit', en 'onzekerheidsvermijding' (zie ook context C Cultuurvergelijking). Daarnaast zijn verschillen in 'beschavingen' onderscheiden. Binnen landen zijn er ook verschillen, maar is tevens sprake van overeenstemming. Die overeenstemming draagt bij aan de sociale en politieke cohesie.

Een belangrijke vraag is hoe overeenkomsten en verschillen in waarden en waardenhiërarchieën in een land en tussen landen kunnen worden verklaard. Verondersteld wordt dat mensen niet met sociale en politieke waarden worden geboren maar dat zij die met name in de kindertijd en adolescentie verwerven onder invloed van de dan bestaande samenleving en de politieke socialisatie die zij ontvangen. Politieke

socialisatie is het geheel van processen waardoor, en structuren onder invloed waarvan individuen en groepen hun politieke oriëntaties (waarden maar ook kennis, opvattingen, attitudes en gedragsintenties) en gedragingen 'leren'. Processen zijn: leren door identificatie met, en imitatie van een persoon, rol, institutie; leren uit behoefte aan weten, nieuwsgierigheid en interesse; leren en acceptatie uit angst voor straf en/of hoop op beloning zoals positieve aandacht, goed cijfer en promotie; en cognitief en affectief leren door congruentie na te streven in cognities, tussen cognities en affecties, en tussen cognities, affecties en gedrag. Politieke socialisatiestructuren zijn: personen, groepen en instituties van wie men politieke oriëntaties en gedragingen al dan niet aangepast overneemt, zoals ouders, kerk/religie, school, media, vrienden, werk, sociale netwerken, sociale bewegingen en de politiek en met name politieke leiders die charisma toegekend krijgen. Naarmate de politieke (en sociale, culturele en religieuze) elites meer met elkaar overeenstemmen in waarden, is de waardensocialisatie eenduidiger en delen jong en oud meer dezelfde politieke waarden. Als elke nieuwe generatie deze socialisatie ontvangt, is er sprake van continuïteit in waarden, politieke cohesie en politieke stabiliteit.

Differentiatie: eindtermen havo

De kandidaat kan

- 1** uitleggen hoe verschillen in politieke waarden en de hiërarchie daarin van zowel politici als burgers worden onderzocht.
- 2** de belangrijkste politieke ideologieën onderscheiden.
- 3** verklaringen noemen voor verschillen in waarden en ideologieën.
- 4** verschillen in voorkeuren voor beleid (bijvoorbeeld milieubeleid) in verband brengen met verschillen in waarden en politieke ideologie.

De differentiatie heeft betrekking op inhoud (eindterm 5 van vwo vervalt voor havo).

• J • Conflict, samenwerking en internationale machtsverhoudingen

• Inleiding

Hoe kunnen we conflict en samenwerking tussen staten verklaren? Wat verklaart succes of falen van internationale organisaties? Wat is de positie van Nederland in de internationale machtsverdeling en politiek? Wat zijn de oorzaken van vooruit- of teruggang in de Europese samenwerking en integratie? Wat verklaart het voorkomen van genocide? Wat zijn de oorzaken van internationaal terrorisme? Dit zijn de belangrijkste vragen in deze context.

• Eindtermen

De kandidaat kan

- 1 verschillen in internationale betrekkingen aan de hand van enkele belangrijke theorieën verklaren en successen en tekortkomingen van verschillende belangrijke internationale organisaties verklaren.*
- 2 posities van Nederland in de internationale machtsverhoudingen aangeven, kernpunten van het buitenlandbeleid van Nederland onderscheiden en vormen van internationale politieke socialisatie herkennen.*
- 3 vooruit- en teruggang in samenwerking en integratie in de Europese Unie verklaren.*
- 4 beschrijven hoe genocide (bijvoorbeeld de Holocaust) in verschillende theorieën wordt verklaard en beschrijven welke verklaringen worden gegeven voor politiek terrorisme.*
- 5 een verband leggen tussen globalisering en internationale betrekkingen alsmede tussen verklaringen voor politiek terrorisme en beleid ter voorkoming van politiek terrorisme.*

• Concepten

Conflict en samenwerking, instituties, macht, sociale en politieke cohesie, globalisering, ongelijkheid, identiteit, politieke socialisatie.

• Contextspecifieke concepten

Internationale politieke samenwerking, conflict, idealistische theorie, realistische theorie, rationele keuzetheorie, liberalismetheorie, functionalisme, constructivisme, internationale non-gouvernementele organisaties, genocide, terrorisme.

• Toelichting

De wereld kent geen wereldregering, maar bestaat uit een groot aantal statelijke en niet-statale actoren. De betrekkingen tussen soevereine staten variëren van conflict (vijandschap) tot samenwerking en integratie (vriendschap). Conflicten tussen staten komen tot uitdrukking in oorlogen, terwijl samenwerking en integratie blijken uit verdragen en internationale organisaties. Staten bepalen het internationale systeem en het internationale systeem bepaalt de staten.

Verschillende theorieën, die elkaar tegenspreken dan wel elkaar aanvullen, helpen door hun kernbegrippen en methoden van onderzoek die verschillen in de relaties van regeringen van soevereine staten te verklaren.

Het idealisme zegt dat staten de eigen politieke filosofie (bijvoorbeeld mensenrechten en democratie) tot doel van de buitenlandse politiek (dienen te) maken. Daartoe wordt er internationaal samengewerkt, internationaal recht gemaakt en worden internationale organisaties opgericht. Democratische staten maken geen oorlog, is een van de gedachten.

De realistische theorie ziet anarchie als het ordenend principe van het internationale systeem. Het gedrag van staten wordt meer gemotiveerd door doelen van de eigen staat dan door idealen over samenwerking tussen staten. Staten handelen rationeel en streven naar het maximaal behartigen van de eigen belangen van de staat. Centraal staat handhaving of vergroting van de eigen macht en het internationale prestige ter handhaving van de veiligheid van de staat en het bevredigen van de economische wensen van politiek belangrijke groepen van de bevolking. Conflict in internationale betrekkingen wordt als standaard gezien. Staten bereiden zich daar constant op voor. Oorlog is een middel voor meer macht en grotere veiligheid in de internationale anarchie en om economische belangen veilig te stellen (bijvoorbeeld voorzien in energiebehoefte en olietoevoer in het bijzonder). Oorlog kan er ook toe dienen de aandacht van binnenlandse problemen af te leiden en zo grotere steun aan de leiders onder de bevolking tot stand te brengen. Samenwerking van staten (bijvoorbeeld in de Europese Unie) vindt plaats en wordt versterkt alleen indien het nationale belang dat vraagt. Ook in de rationele keuzetheorie wordt uitgegaan van constant rationeel handelende actoren, die erop uit zijn het eigen belang te maximaliseren.

De liberalisme theorie heeft niet alleen oog voor staten maar ook voor non-state actors zoals internationale organisaties, non-gouvernementele organisaties (NGO's) en grote bedrijven. In plaats van een anarchie is er de mogelijkheid van samenwerking voor vrede en voorspoed, zoals blijkt uit bijvoorbeeld de Verenigde Naties en de Europese Unie.

Functionalisten letten niet alleen op het eigen belang van staten, maar ook op de gemeenschappelijke belangen van staten en 'non-state actors'. Die gemeenschappelijke behoeften leiden tot internationale samenwerking en integratie alsmede politieke en economische globalisering. Samenwerking en integratie kennen een zelf versterkende en uitbreidende dynamiek. Economische samenwerking heeft een politieke 'spill over'. Functionalisten claimen dat zij meer empirisch te werk gaan en minder normatief en voorschrijvend zijn dan idealisten, realisten en liberalisten. Terugvallen in minder integratie is echter functionalistisch moeilijk te verklaren.

Constructivisten zien naast een materiële wereld een sociale wereld die daarvan onafhankelijk is. Gekeken wordt naar de culturele basis van de belangenprioritering bij besluitvorming. Intersubjectiviteit is een kernbegrip. Elk begrip, ook machtspolitiek, is sociaal geconstrueerd. Die sociale constructie maakt verandering mogelijk. Internationale betrekkingen zijn het resultaat van sociale constructen van de besluitvormers. Sociale constructen worden gemaakt en begrepen door taal en retorica.

Politiek psychologen bekijken betrekkingen tussen staten als het werk van individuele en groepen van politieke leiders, meer of minder geaccepteerd door individuele en groepen van burgers. Van invloed op besluitvorming door leiders zijn groepsprocessen en individuele variabelen. Een proces dat in besluitvorming in groepen aandacht krijgt is 'groepsdenken'. Deze 'groupthink' is één van de verklaringen van 'foute' besluiten, leidend tot fiasco's in de internationale politiek (bijvoorbeeld Cuba-crisis). Variabelen van individuele besluitvormers zijn hun kennis, percepties of overtuigingen, attitudes en emoties. Gebrek aan kennis of 'foute' kennis over andere staten kan leiden tot 'foute' beslissingen. Vaak is er een tekort aan 'correcte' kennis. In plaats daarvan baseert men zich op percepties of overtuigingen. Die percepties betreffen hoe de wereld er militair, economisch, politiek uit ziet (wereldbeelden), percepties van hoe staten gewoonlijk met elkaar omgaan (realistisch, liberalistisch, functioneel), en percepties van afzonderlijke staten (clichés) en hun leiders en bevolkingen (stereotypen). Besluitvormers zijn naast rationele wezens ook mensen met gevoelens en emoties. Positieve of negatieve gevoelens of attitudes ten aanzien van staten leiden tot verschillende besluiten. Vertrouwen in andere staten is gewenst voor samenwerking. Waar angst aanwezig is overheersen veiligheids- en militaire kwesties en waar angst overwonnen is staan politiek-economische kwesties en samenwerking op de agenda. Ook de attitude en emoties ten aanzien van het eigen land zijn van invloed op internationaal politieke besluiten. Patriotisme is verenigbaar met een op samenwerking gerichte internationale houding, terwijl nationalisme zo'n opstelling bezwaart.

Naast soevereine staten en hun leiders en burgers zijn internationale organisaties belangrijke actoren in de internationale politiek. De Verenigde Naties is één van de belangrijkste internationale organisaties. Doel is oorlog te voorkomen of te beperken, onder meer door acties voor beperking van wapeniging en voor ontwapening, en door vredesmissies. Ook staan mensenrechten en ontwikkelingssamenwerking hoog op de agenda. Naast lof ontvangt de VN ook veel kritiek. De Veiligheidsraad kan soms niet tot een besluit komen, ook niet in crisissituaties vanwege het vetorecht van de vijf permanente leden. Andere belangrijke internationale organisaties zijn de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO), de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO), de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE), de Raad van Europa, en de Europese Unie (EU).

Een derde groep actoren in de internationale politiek worden gevormd door internationale niet-gouvernementele organisaties, die zich richten op een politiek of maatschappelijk doel maar niet afhankelijk zijn van overheden (bijvoorbeeld Greenpeace, Amnesty International), internationaal opererende actiegroepen (bijvoorbeeld 'andersglobalisten'), internationaal opererende bedrijven (bijvoorbeeld Shell), en internationaal opererende terroristenorganisaties.

De middelen, die de verschillende actoren inzetten voor het bereiken van de doelen, variëren. Staten voeren oorlog, staan met de rug naar de andere staat gekeerd, sluiten verdragen, werken met elkaar samen in concrete projecten, voeren traditionele diplomatie, en/of doen aan publieke diplomatie (voorlichting aan, manipulatie van de bevolking van andere landen). Niet-gouvernementele organisaties en internationale actiegroepen lobbyen bij overheden, geven onderwijs en voorlichting, voeren acties zoals demonstraties, en/of brengen hun ideeën in praktijk in concrete projecten. Organisaties van terroristen gebruiken (grootschalig) geweld tegen burgers van een andere staat (bijvoorbeeld Hamas) of tegen een groep van staten (bijvoorbeeld Al Qaida).

Geen directe maar wel een indirecte actor in de internationale politiek vormen de bevolkingen van staten. Steun van de bevolking is cruciaal bij oorlogen (bereidheid te dienen in het leger en zonen en dochters naar het slagveld te laten gaan), bij verdragen (zeker als daar een referendum over wordt gehouden) en bij bilaterale verdragen met praktische consequenties. Aangezien de meeste burgers zich bij hun meningsvorming over andere landen niet kunnen verlaten op eigen ervaringen biedt de internationale politieke socialisatie een belangrijke verklaring voor die meningsvorming. Kennis, opvattingen en emoties onder burgers met betrekking tot de internationale politiek, internationale organisaties en afzonderlijke landen is te herleiden tot de informatieve en emotionele berichten die zij van anderen aangereikt krijgen. De belangrijkste boodschappers zijn de massamedia en regeringen. Massamedia berichten doorgaans over opmerkelijke en vaak negatieve ontwikkelingen in andere landen en in internationale organisaties (schandalen). Politieke leiders en regeringen proberen hun bevolking door (manipulatieve) voorlichting al dan niet via de massamedia te winnen voor hun internationale politieke doelen. Vijandbeelden van een ander land of groep landen worden gecreëerd en versterkt ter voorbereiding van een oorlog. Internationale organisaties worden in een kwaad daglicht geplaatst als de bijdrage daaraan wordt verminderd. Verdragen worden verkocht met grote beloftes. In nationale politieke socialisatie ter versterking van het eigen nationale gevoel, vaderlandsliefde of nationalisme worden andere landen als negatieve vergelijkingsmaatstaf gebruikt. De bevolking van andere landen wordt door 'publieke diplomatie' geïnformeerd en beïnvloed.

Volgens de Nederlandse regering vereist het behartigen en beschermen van de Nederlandse belangen en idealen steeds meer een actieve internationale opstelling. Internationale samenwerking is ook de sleutel tot het behoud van vrede en het bevorderen van veiligheid, welvaart en gerechtigheid in de wereld. Algemene en concrete doelen van buitenlands beleid staan in de Memorie van Toelichting van de Begroting Buitenlandse Zaken. Kernthema's zijn: vrede en veiligheid, ontwikkelingssamenwerking, en Europese samenwerking en integratie. Kernpunten zijn: Nederlands lidmaatschap van alle grote internationale organisaties en Transatlantisch partnerschap met de Verenigde Staten. Politieke partijen leggen verschillende prioriteiten en accenten in hun partijprogramma's.

Differentiatie: eindtermen havo

De kandidaat kan

- 1** verschillen in internationale betrekkingen aan de hand van enkele belangrijke theorieën verklaren en successen en tekortkomingen van verschillende belangrijke internationale organisaties verklaren.
- 2** posities van Nederland in de internationale machtsverhoudingen aangeven, kernpunten van het buitenlandbeleid van Nederland onderscheiden en vormen van internationale politieke socialisatie herkennen.
- 3** vooruit- en teruggang in samenwerking en integratie in de Europese Unie verklaren.
- 4** beschrijven hoe genocide (bijvoorbeeld de Holocaust) in verschillende theorieën wordt verklaard en beschrijven welke verklaringen worden gegeven voor politiek terrorisme.

De differentiatie heeft betrekking op inhoud (eindterm 5 vwo vervalt voor havo).

• K • De toekomst van de (Nederlandse) nationale staat

• Inleiding

De vorming van nationale staten is een redelijk recente ontwikkeling. De meeste staten zijn de laatste eeuwen ontstaan uit gewelddadige conflicten. In West Europa en de V.S hebben zij zich de laatste twee eeuwen ontwikkeld tot democratische rechtsstaten. De burger geniet bescherming tegen machtsmisbruik van de kant van de overheid, waarbij machtsuitoefening door de overheid in principe aan controle onderhevig is.

Volgens sommige waarnemers wordt ten gevolge van processen zoals mondialisering en Europese integratie de Nederlandse staat als belangrijke politieke institutie langzaam overbodig en irrelevant. In deze context leren de kandidaten hoe een moderne democratische staat op hoofdlijnen functioneert, aan welke krachten de nationale staat onderhevig is en welke factoren er aan bijdragen dat de Nederlandse staat voor het overgrote deel van de bevolking de komende decennia vermoedelijk nog steeds de belangrijkste politieke arena zal zijn.

• Eindtermen

De kandidaat kan

- 1** *uitleggen dat de nationale staat een vrij recente vorm van politieke ordening is, wat de kenmerken zijn van een nationale staat, hoe de Nederlandse staat is ontstaan en hoe staten in het algemeen ontstaan.*
- 2** *uitleggen dat de Nederlandse staat de vorm heeft van een rechtsstaat, en de structuur van het Nederlandse stelsel van politieke besluitvorming beschrijven en typeren.*
- 3** *de belangrijkste staatstaken verwoorden, de historische ontwikkeling van deze taken aangeven en de politieke besluitvorming op belangrijke beleidsterreinen analyseren met behulp van het politiek procesmodel.*
- 4** *beschrijven wat onder nationale identiteit wordt verstaan, aangeven hoe de nationale identiteit zich historisch heeft ontwikkeld en met behulp van voorbeelden aantonen dat de relatie tussen nationale staat en nationale identiteit niet vanzelfsprekend is.*
- 5** *beschrijven welke belangrijke processen sinds een aantal decennia de positie van de Nederlandse staat verzwakken; in welke mate en op welke beleidsterreinen er sprake is*

van verlies aan macht van de Nederlandse staat; uitleggen welke factoren zich verzetten tegen een verdere verzwakking van de nationale staat en beargumenteren dat deze factoren ertoe leiden dat de nationale staat (de komende decennia) niet zal verdwijnen.

• Concepten

Conflict en samenwerking, macht, identiteit, modernisering en globalisering.

• Contextspecifieke concepten

Geweldsmonopolie, bindende waardenverdeling, soevereiniteit.

• Toelichting

Staatsvorming verloopt veelal niet spontaan of harmonieus maar via een proces van heftige conflicten. Bij veel staten ging het om gewelddadige conflicten, bijvoorbeeld bij het ontstaan van staten zoals Nederland, Duitsland, Italië, de VS, Pakistan, India. Vreedzame staatsvorming (afscheiding) is vrij zeldzaam. De ontbinding van de oude Sovjet Unie in een aantal onafhankelijke republieken is daar een voorbeeld van.

De Nederlandse staat is relatief oud en haar grenzen (in Europa) zijn vastgelegd in het verdrag van Münster (Westfalen) van 1648.

Drie kenmerken zijn van groot belang voor een goed functionerende moderne staat:

- de staat claimt het monopolie op het legitieme gebruik van geweld; een staat die dat monopolie in de praktijk niet heeft of slechts in zeer beperkte mate loopt het gevaar te desintegreren,
- de staat stelt regels en wetten voor de burgers van de samenleving op en is in staat deze af te dwingen op het gehele grondgebied (bindende waardenverdeling),
- de staat is soeverein dat wil zeggen dat zij binnen haar grondgebied de enige macht is die algemeen geldende regels opstelt en de naleving daarvan kan afdwingen en daarbij geen verantwoording schuldig is aan hogere organen.

Nederland is een rechtsstaat. Basis van de rechtsstaatgedachte is de bescherming van burgers tegen de willekeur van de overheid. Overheidsop treden dient gebaseerd te zijn op wet en recht. Kandidaten zullen door het examenprogramma van maatschappijleer in het gemeenschappelijk deel al een aantal kenmerken van een rechtsstaat kennen, waarop kan worden voortgebouwd.

Nederland is een constitutionele monarchie met een parlementair stelsel. (Zie voor uitleg van het concept 'monarchie' context H Autocratie, democratie en politieke verandering).

Kandidaten zullen de kenmerken van een parlementaire democratie al door het examenprogramma van maatschappijleer in het gemeenschappelijk deel, waarop hier kan worden voortgebouwd.

Tot de traditionele taken van de nationale staat behoren bijvoorbeeld het verdedigen van de landsgrenzen en het handhaven van recht en orde.

Het ontstaan van de industriële maatschappij en de intrede van de massa's in de politiek ging gepaard met (en was gedeeltelijk ook het gevolg van) een proces van modernisering en rationalisering in de tweede helft van de negentiende eeuw. De nationale staten in Europa en Noord Amerika hebben in de loop van de negentiende en twintigste eeuw regelgeving en interventies op steeds meer maatschappelijke terreinen ontplooid. Als soevereine staten konden ze dat in grote autonomie doen. Op een aantal beleidsterreinen werden wel internationale afspraken gemaakt en vastgelegd in verdragen tussen twee of meer staten, maar het ging dan om afspraken tussen soevereine staten die in principe geen macht overdroegen aan hogere organen.

Kandidaten dienen ook de hoofdtaken van de overheid in de Nederlandse samenleving te kennen. De overheid zorgt voor een aantal zaken die van algemeen belang geacht worden en die moeilijk via de markt kunnen worden aangeboden, maar in principe voor alle burgers beschikbaar moeten zijn. De overheid heeft een taak in het ontwikkelen en instandhouden van collectieve goederen.

Kandidaten dienen eveneens inzicht te hebben in de structuur van het Nederlandse stelsel van politieke besluitvorming. De onderlinge verhouding tussen de drie bestuurslagen (rijksoverheid, provincie, gemeente) en de bevoegdheden ten opzichte van de vierde bestuurslaag, de Europese Unie.

Nationale identiteit kan worden omschreven als het hebben van een emotionele binding met bepaalde normen, waarden, denkbeelden en tradities in de overtuiging dat men deze deelt met vele anderen binnen de landsgrenzen.

In het algemeen is het niet vanzelfsprekend dat staatsvorming plaats vindt op basis van een gemeenschappelijke cultuur en taal. De laatste decennia komt het vaker voor dat staatsvorming plaats vindt op basis van een al bestaande collectieve identiteit, vooral bij afscheidingsbewegingen is dat soms het geval. In Nederland en veel andere landen vond het proces van staatsvorming plaats voordat er sprake was van een nationale identiteit. Pas in de negentiende eeuw heeft zich iets ontwikkeld dat kan worden omschreven als Nederlandse identiteit. Nationale identiteiten worden veelal geconstrueerd door de politieke en maatschappelijke elite. In Nederland heeft dat plaats gevonden in de tweede helft van de negentiende eeuw en begin twintigste eeuw. De precieze invulling van een collectieve identiteit door de burgers verandert echter permanent.

Vanaf het einde van de tweede wereldoorlog zijn er processen op gang gekomen die de autonomie en macht van de nationale staten aantasten.

- 1 Een aantal staten, waaronder Nederland, brachten na 1945 hun defensie grotendeels onder in een gemeenschappelijke verdedigingsorganisatie (de Navo). In principe ging en gaat het hier om intergouvernementele samenwerking die de soevereiniteit van de lidstaten niet aantast.
- 2 Een proces waar alle staten mee te maken hebben is de toegenomen vervlechting van de eigen nationale economie met de wereldeconomie. Dit proces is niet nieuw maar is wel sinds de jaren negentig van de vorige eeuw in een stroomversnelling gekomen. Globalisering impliceert geen overdracht van soevereiniteit aan hogere organen, maar kan de effectiviteit van het beleid van de nationale staat aantasten.
- 3 Nederland en vijf andere Europese landen besloten begin jaren vijftig van de vorige eeuw bewust op sommige terreinen hun autonome beslissingsbevoegdheid (macht) over te dragen aan Europese orga-

nen. Het aantal beleidsterreinen waarover de bij de EU aangesloten nationale staten niet meer (volledig) autonoom kunnen beslissen is sindsdien gestaag gegroeid. De overdracht van soevereiniteit komt niet alleen tot uiting in het feit dat de Europese Raad van ministers op een aantal terreinen met meerderheid van stemmen kan beslissen, maar vooral in de positie van het Europese Hof van Justitie. Dit Hof kan landen dwingen tot aanpassing van de nationale wetgeving (in Nederland onder andere gebeurd met betrekking tot gelijke behandeling van vrouwen).

Verschillende factoren dragen ertoe bij dat de Nederlandse staat op korte termijn zeker niet zal verdwijnen en waarschijnlijk op langere termijn ook niet.

- 1 De beleidsterreinen waar de Nederlandse staat nog wel geheel of gedeeltelijk zelfstandig beleid kan ontwikkelen (zorg, onderwijs, veiligheid, huisvesting), worden door de meeste burgers als zeer essentieel ervaren. De druk op de politiek om geen verdere bevoegdheden uit handen te geven wordt groter;
- 2 Er zijn weinig tekenen die wijzen op de ontwikkeling van een Europese identiteit of een Europees bewustzijn onder grote groepen burgers. Eerder is er sprake van groeiende weerstand bij veel burgers tegen de verzwakking van de nationale staat, het gevoel bestuurd te worden door anonieme krachten. Deze ontwikkeling gaat gepaard met een zekere herwaardering van de nationale identiteit;
- 3 Het ontbreken van een Europese publieke sfeer waarin grensoverschrijdende publieke debatten plaats vinden draagt ertoe bij dat de Europese politieke arena relatief onbelangrijk is voor politici. Dit vormt één van de factoren die bijdragen aan het in stand blijven van de nationale politieke arena als de belangrijkste arena waar politici hun machtsbasis hebben en verantwoording afleggen aan burgers. Het belangrijkste mandaat dat politici kunnen verwerven wordt nog steeds ontleend aan nationale verkiezingen.

Differentiatie: eindtermen havo

De kandidaat kan

- 1 uitleggen dat de nationale staat een vrij recente vorm van politieke ordening is, wat de kenmerken zijn van een nationale staat, hoe de Nederlandse staat is ontstaan en hoe staten in het algemeen ontstaan.
- 2 uitleggen dat de Nederlandse staat de vorm heeft van een rechtsstaat, en de structuur van het Nederlandse stelsel van politieke besluitvorming beschrijven en typeren.
- 3 de belangrijkste staatstaken verwoorden en de historische ontwikkeling van deze taken aangeven;
- 4 beschrijven wat onder nationale identiteit wordt verstaan, aangeven hoe de nationale identiteit zich historisch heeft ontwikkeld en met behulp van voorbeelden aantonen dat de relatie tussen nationale staat en nationale identiteit niet vanzelfsprekend is.
- 5 beschrijven welke belangrijke processen sinds een aantal decennia de positie van de Nederlandse staat verzwakken, en beschrijven in welke mate en op welke beleidsterreinen er sprake is van verlies aan macht van de Nederlandse staat.

De differentiatie heeft betrekking op inhoud (eindtermen 3 en 5).

• L • Politieke actoren en politiek gedrag

• Inleiding

De inrichting van elke maatschappij is permanent aan verandering onderhevig, maar de laatste decennia is dat proces in een stroomversnelling gekomen. Dit veranderingsproces is niet alleen het gevolg van lange termijn processen zoals modernisering, individualisering en mondialisering maar ook in belangrijke mate van strijd en conflicten in de dagelijkse politieke praktijk. De dynamiek van dit veranderingsproces leidt enerzijds toe dat burgers andere mogelijkheden hebben om samen te werken en zich te organiseren dan enkele decennia geleden. Anderzijds worden zij ook steeds geconfronteerd met nieuwe situaties die ze soms niet begrijpen, waar zij op willen reageren of kwaad over zijn. Deze context dient inzicht te verschaffen in de wijze waarop individuele burgers, bedrijven en groepen vorm kunnen proberen te geven aan deze veranderingen, wat hun machtsbronnen daarbij kunnen zijn, welke conflicten daarbij een rol kunnen spelen en wat hun motieven en doelstellingen daarbij zijn.

• Eindtermen

De kandidaat kan

- 1 uitleggen op welke wijze en in welke groepen burgers zich tegenwoordig kunnen organiseren om invloed uit te oefenen op de publieke opinie en de politieke besluitvorming.
- 2 uitleggen wat de belangrijkste machtsmiddelen zijn in de huidige maatschappij, kan aangeven welke maatschappelijke factoren mede bepalen of groepen in het politieke proces veel of weinig machtsmiddelen hebben en kan dit met voorbeelden onderbouwen.
- 3 aangeven hoe het besluitvormingsproces (in Nederland) verloopt en kan beschrijven hoe in verschillende fasen van de besluitvorming groepen binnen en buiten de politiek invloed kunnen uitoefenen.
- 4 aangeven welke factoren en motieven een rol spelen bij het politiek handelen van burgers, mede aan de hand van de belangrijkste benaderingen op dit onderzoeksterrein.
- 5 uitleggen dat collectieve acties zelden of nooit spontaan ontstaan, maar georganiseerd worden door een kleine groep 'politieke entrepreneurs', een formele organisatie of een informeel netwerk.

• Concepten

Conflict en samenwerking, macht en invloed, identiteit, groepsvorming.

• Contextspecifieke concepten

Politieke mobilisatie, rationeel keuze gedrag, free riders probleem, politieke partij, pressiegroep, sociale beweging, actiegroep, nongouvernementele organisaties, consensusdemocratie, materiële en postmateriële waarden, framing, media.

• Toelichting

De burger kan individueel of in groepsverband (via politieke partijen, belangengroepen, sociale bewegingen of actiegroepen) proberen invloed uit te oefenen. De kandidaat kan de belangrijkste verschillen en overeenkomsten tussen deze politieke actoren aangeven, zowel qua organisatievorm als hun functie in het politieke proces en kan uitleggen hoe bij talloze conflicten de internationale dimensie steeds belangrijker aan het worden is, tot uiting komend in o.a. de rol van non-gouvernementele organisaties (NGO's). Verder heeft de kandidaat inzicht in het dilemma van collectieve actie oftewel het zwart-rijders gedrag en de wijzen waarop organisaties dat proberen op te lossen en kan hij het toepassen in verschillende situaties (essentieel onderdeel van de politiek-economische benadering van collectief gedrag).

Het participatie en actierepertoire van burgers (electoraal – niet-electoraal) is zeer divers en bestaat bijvoorbeeld uit stemmen, deelname aan campagne, brief en e-mail schrijven, overleggen en lobbyen, demonstreren, protesteren, burgerlijke ongehoorzaamheid, bezetting, gewelddadige actie (tegen zaken respectievelijk personen).

Invloed uitoefenen op de besluitvorming verloopt vaak, maar zeker niet altijd, via het zoeken van de publiciteit en het inschakelen van de media. Daarbij is van belang dat door de snelle technische ontwikkelingen de strijd om de nationale en internationale publieke opinie een ander karakter heeft gekregen. Belangrijk is verder het inzicht dat politieke strijd en beïnvloeding op vele niveaus plaats vindt, zowel in achterkamertjes en overlegcircuits, als via de publieke opinie.

Hoewel de centrale concepten op een aparte plaats in dit rapport behandeld worden, dient binnen de context van politieke actoren en politiek gedrag een redelijk uitputtende behandeling van de centrale concepten macht en invloed plaats te vinden. Het gaat bij macht om inzicht in het relationele karakter ervan, kennis van de belangrijkste bronnen van macht, en hoe je machtsuitoefening en machtsverdeling kunt bestuderen. Maar ook inzicht in het probleem dat de anticipatie op machtsuitoefening een probleem kan zijn bij het bestuderen van de vraag wie of welke actor in een bepaalde situatie over meer of minder macht beschikt.

In de tweede plaats is het inzicht belangrijk dat de machtsmiddelen in een samenleving niet gelijk verdeeld zijn. De kandidaat moet kunnen aangeven en met voorbeelden onderbouwen wat de machtsmiddelen zijn van een aantal belangrijke politieke actoren in Nederland (variërend van nationale werkgevers-

• IOI

en werknemersorganisaties en internationaal opererende organisaties zoals Greenpeace tot een lokale buurtgroep). Daarbij kan ook gedacht worden aan het feit dat boeren en vrachtwagenchauffeurs andere hulpmiddelen tot hun beschikking hebben dan studenten of werkende moeders.

Zicht op de rol van politieke actoren in het besluitvormingsproces veronderstelt kennis van het politiek procesmodel of systeemmodel en van het feit dat niet elke groep of organisatie even gemakkelijk toegang heeft tot de politieke besluitvorming. De kandidaat dient te kunnen uitleggen dat beïnvloeding van de ambtelijke beleidsvoorbereiding de inzet van andere middelen vereist dan het op de politieke agenda krijgen van een tot dan toe niet onderkend beleidsprobleem. Hierbij dient ook aan de orde te komen dat politieke partijen een fundamenteel andere plaats in het politieke proces innemen dan belangengroepen, actiegroepen e.d. Eveneens relevant is het gegeven dat Nederland een politieke cultuur heeft, waarbij beleidsproblemen en conflicten bij voorkeur via overleg tussen een groot aantal betrokkenen worden opgelost (niet alleen in de SER, maar veel algemener het 'polderen'). Het actierepertoire van allerlei groepen is niet alleen aan land en politieke cultuur gebonden, maar gedeeltelijk ook tijdsgebonden. In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw gebruikten burgers en organisaties veelal andere actiemiddelen dan tegenwoordig.

De kandidaat behoeft inzicht in de handelingsmotieven (materiële motief/eigenbelang, sociale motief en het doelgerichte of politieke motief) en factoren (bijv. opleiding, leeftijd, beroep, politieke overtuiging) die van invloed zijn op de bereidheid van mensen om wel of niet deel te nemen aan het politieke proces of aan bepaalde politieke activiteiten. Sommige theoretische stromingen zijn sterk gericht op individuele motieven (rationele keuze gedrag of politiek-economische benadering) andere theorieën verklaren politiek gedrag juist op basis van de sociale positie van individuen, waarbij groepsidentiteit een belangrijke rol kan spelen.

De kandidaat heeft verder kennis nodig van verschillende theorieën over de verandering in de waardenstructuur die in de loop der tijd kan optreden. Het gaat daarbij niet alleen om het belangrijker worden van post-materiële waarden in vergelijking tot materiële waarden, maar ook om het feit dat sommige politieke motieven sterk tijdsgebonden zijn. Te denken valt dan aan de democratiseringsbeweging uit de jaren zestig van de vorige eeuw, de vredesbeweging uit de jaren tachtig en de recente 'dierenbeweging'. Verder werkt de individualisering van de samenleving door in veranderende populariteit van verschillende participatievormen en dit leidt volgens sommige theorieën tot een afnemend verenigingsleven en een dalend vertrouwen in de politieke instituties (Social capital theorie).

De verschillende motieven en factoren kunnen enerzijds leiden tot een hoge mate van politieke betrokkenheid, maar anderzijds ook tot politieke apathie of politiek cynisme.

Collectieve actie (variërend van demonstraties, het massaal verzenden van brieven, sms'jes of emails, of relletjes) vindt nooit spontaan plaats, maar is altijd geïnitieerd en georganiseerd door een kleine groep politieke entrepreneurs of door een formele of informele politieke organisatie. De theorie die wordt aangeduid als de Resource Mobilization Approach beargumenteert dat niet zozeer de ernst van een maatschappelijk probleem doorslaggevend is voor het ontstaan en het succes van een actie, maar de mobilisatie van machtsbronnen (kennis, geld, menskracht, netwerken) en het indringend definiëren door de initiatiefnemers van het te bestrijden onrecht of maatschappelijk probleem. Op dit punt kan vrij gemakkelijk weer een verband gelegd worden met de framing theorie die in context B Communicatie en massamedia aan de orde komt.

Differentiatie: eindtermen havo

- 1** De kandidaat kan uitleggen op welke wijze en in welke groepen burgers zich tegenwoordig kunnen organiseren om invloed uit te oefenen op de publieke opinie en de politieke besluitvorming.
- 2** De kandidaat kan uitleggen wat de belangrijkste machtsmiddelen zijn in de huidige maatschappij, kan aangeven welke maatschappelijke factoren mede bepalen of groepen in het politieke proces veel of weinig machtsmiddelen hebben en kan dit met voorbeelden onderbouwen.
- 3** De kandidaat kan aangeven hoe het besluitvormingsproces (in Nederland) verloopt en kan beschrijven hoe in verschillende fasen van de besluitvorming groepen binnen en buiten de politiek invloed kunnen uitoefenen.
- 4** De kandidaat kan aangeven welke factoren en motieven een rol spelen bij het politiek handelen van burgers, mede aan de hand van de belangrijkste benaderingen op dit onderzoeksterrein.

De differentiatie heeft betrekking op inhoud (eindterm 5 vwo vervalt voor havo) en beheersingsniveau. Wat betreft het beheersingsniveau kan gedacht worden aan het volgende.

Vwo'ers dienen inzicht te krijgen in de sterke en zwakke kanten van de verschillende methoden van machtsonderzoek, en moeten ook zelf een eenvoudig machtsonderzoek kunnen opzetten (object: bijvoorbeeld machtsverdeling in de eigen gemeente).

Van vwo'ers mag tevens verwacht worden dat zij op basis van de framing theorie een eigen onderzoekje kunnen opzetten en uitvoeren over de wijze waarop een recente actie heeft plaatsgevonden rond een thema zoals dierenrechten of het verzet tegen een infrastructureel project. Een vergelijkend onderzoek rond twee sterk verschillende problemen kan het inzicht versterken dat de machtsbronnen van groep tot groep kunnen verschillen en deze lang niet altijd even gemakkelijk te mobiliseren zijn.

• M • Veiligheid als maatschappelijk en politiek vraagstuk

• Inleiding

Technologische ontwikkelingen hebben een dusdanige vlucht genomen dat de hedendaagse maatschappij haar risico's niet meer kan beheersen. Door succesvolle modernisering zijn materiële noden afgenomen, maar potentiële bedreigingen juist toegenomen (kernenergie; milieu; gentechnologie; globalisering, maar ook vergrijzing). Pogingen om die risico's te reduceren hebben de overhand in maatschappelijke ordeningsprocessen. Deze risico's bestaan veelal als kennis en zijn onzichtbaar, tenzij uitmondend in een ramp. De risico's zijn niet gelijk verdeeld onder de bevolking.

In deze 'risicomaatschappij' heeft het criminaliteitsvraagstuk een herdefiniëring ondergaan. In de jaren zeventig van de vorige eeuw werd criminaliteit (in West Europa en de VS) meer gezien als een kwestie van deprivatie (van slachtofferschap van de dader), en in de jaren negentig meer als een veiligheidsprobleem dat iedereen kan treffen. Het resocialisatie-ideaal uit de jaren zeventig maakt weer plaats voor de roep om vergelding. Na een periode van secularisering en ontzuiling, en commercialisering en verzakelijking neemt de vraag naar 'moraal' en fatsoen toe.

• Eindtermen

De kandidaat kan

- 1** verschillende dimensies van het vraagstuk van (on)veiligheid en (on)veiligheidsgevoelens onderscheiden in de samenleving.
- 2** met behulp van de begrippen 'risicomaatschappij' en 'veiligheidsparadox' de herdefiniëring van het criminaliteitsvraagstuk en van daders en slachtoffers aangeven en verklaren wat de gevolgen zijn van deze herdefiniëring voor de positie en waardering van het recht en de rechtshandhaving in de samenleving.
- 3**
 - het verschil uitleggen tussen objectieve, feitelijke onveiligheid en de subjectieve perceptie van (on)veiligheid;
 - aangeven dat groepen verschillen in de mate waarin zij risico's lopen en waarin zij risico's ervaren;
 - verklaren dat meer algemene gevoelens van onveiligheid op (angst voor) criminaliteit worden geprojecteerd;

- veranderingen in de mate van gevoelens van onveiligheid in een samenleving in verband brengen met veranderingen in sociale cohesie, veranderingen in (on)gelijkheidsverhoudingen, en met modernisering/rationalisering;
 - uitleggen en met voorbeelden aangeven hoe deze veranderingen worden beïnvloed door het proces van globalisering.
- 4 de veranderingen in denken over criminaliteit en straf in de laatste 30 jaar beschrijven en analyseren en een gegeven casus over criminaliteit analyseren.
 - 5 veranderingen met betrekking tot criminaliteit en strafrecht binnen de Nederlandse rechtsstaat (en andere Europese rechtsstaten) in verband brengen met het proces van modernisering in de samenleving.

• Concepten

Conflict en samenwerking, macht, sociale ongelijkheid, sociale cohesie, politieke instituties, modernisering, globalisering.

• Contextspecifieke concepten

Relatieve autonomie van sociale processen, safety, security, risicomaatschappij, veiligheidsparadox, projectie (van onveiligheidsgevoelens), rechtsstaat, rol overheid vs. privatisering/commercialisering beveiliging, systeemmodel van politieke besluitvorming, functies van recht/rechtsregels/straffen, preventie vs. repressie.

• Toelichting

Het verlangen naar veiligheid is in westerse samenlevingen een dominant thema geworden en heeft het kenmerk van een paradox. De veiligheidsparadox bestaat erin dat mensen in een geïndividualiseerde samenleving enerzijds verlangen naar maximale vrijheid (voor zichzelf) en anderzijds optimale bescherming eisen. Het toenemende beroep van burgers op de overheid om allerlei risico's uit te sluiten en schade te compenseren staat haaks op een afnemend vertrouwen in de overheid en de eveneens afnemende bereidheid van burgers zichzelf aan regels te houden. De legitimiteit van de staat komt onder druk te staan omdat ze veiligheid minder kan garanderen, ondanks het gegeven dat er veel meer bestaanszekerheid is ontstaan (gezondheidssituatie; levensverwachting en opleidingsniveau zijn verbeterd).

Het verlangen naar veiligheid staat haaks op de relatief zwakke positie van het strafrechtssysteem in instrumentele zin: het is ontwikkeld als laatste redmiddel dat bij voorkeur wordt vermeden om de staatsmacht beperkt te houden, maar is niet meer in staat om aan de kwantitatieve vraag te voldoen. In de jaren zeventig van de vorige eeuw was het abolitionisme nog populair. Het strafrecht kon volgens

aanhangers van deze opvatting wel afgeschaft worden, omdat men in de goede gemeenschap geloofde. Tegenwoordig bestaat de utopie van het strafrecht dat bijdraagt aan de sociale cohesie van de samenleving. Sociale groeperingen verschillen in de mate waarin zij verschillende aspecten van veiligheid als politiek en maatschappelijk probleem herkennen en dit is mede afhankelijk van verschillen in toekomstperspectief en richting van sociale mobiliteit.

Politieke partijen verschillen in de mate waarin uiteenlopende aspecten van 'veiligheid' geïdentificeerd worden (bestaanszekerheid, gezondheid, inkomensgaranties etc.) of de mate waarin zij gemeenschapszin nastreven;

Maatschappelijke groeperingen verschillen in de mate waarin zij invloed hebben op het proces van agenda-vorming.

Ook globalisering heeft effect op onveiligheidsgevoelens: bijvoorbeeld het effect van (internationale) arbeidsdeling van (groepen) mensen. De veranderingen in sociale zekerheid hebben gevolgen voor de sociale mobiliteit en werkgelegenheid en het toekomstperspectief van (verschillende) groepen mensen.

Veranderingen met betrekking tot criminaliteit en strafrecht, die genoemd kunnen worden, zijn:

- minder gerichtheid op resocialisatie;
- de herintrede/herwaardering van vergelding;
- een toename van de angst voor criminaliteit;
- van criminaliteit als gevolg van deprivatie naar criminaliteit als het lot van slachtoffers;
- van bescherming tegen machtsmisbruik door de staat naar bescherming tegen medeburgers door de staat;
- in de criminologie is het welzijnsdenken minder dominant geworden en is het disciplineringsdenken sterker geworden (van optimistisch naar pessimistisch mensbeeld);
- meer nadruk op criminaliteitspreventie en lokale veiligheid;
- grotere betrokkenheid van burgers bij criminaliteit en strafrecht en een groei van de commerciële veiligheidsbranche;
- grotere invloed van managementstijlen (planning and control cycli) in de strafrechtspleging.

Relevante omgevingsfactoren zijn onder meer de volgende:

- een toenemende vrijheid enerzijds als gevolg van:
 - toenemende welvaart;
 - toenemende invloed nieuwe media en commerciële media;
 - secularisering en ontideologisering;
 - lossere bindingen met familie, woonomgeving, werk, etc.;
 - toenemende bestaanszekerheid;
- toenemende onzekerheid anderzijds als gevolg van:
 - vervagen van waarden en normen;
 - vervagen van bindingen (familie, omgeving, werk, etc.);
 - inperking van sociale zekerheid;
 - globalisering en (im)migratie (van mensen en banen);
 - invloed van internationaal terrorisme.

In de meeste West-Europese landen heeft met het geleidelijke proces van modernisering ook een ontwikkeling plaatsgevonden van rechtsstaat, democratisering en verzorgingstaat. Er bestaat samenhang tussen modernisering/rationalisering van het recht en veranderingen in (on)gelijkheidsverhoudingen en bindingen tussen groepen mensen in de Nederlandse samenleving. Nederland kan worden vergeleken met rechtssystemen die op andere waarden en normen zijn gefundeerd. De ordening van de Nederlandse samenleving door middel van het recht kan worden beschreven aan de hand van de voornaamste beginselen (gelijkheidsbeginsel, legaliteitsbeginsel, etc.), organisatie en verantwoordelijkheden in (de handhaving van) het strafrecht en het privaatrecht en in verband worden gebracht met kenmerken van de Nederlandse samenleving met betrekking tot de mate van ongelijkheid en sociale cohesie. (On)gelijkheidsverhoudingen, sociale bindingen en identiteiten veranderen. In het strafrecht komt dat tot uiting in een verandering van wraak en daadrecht, naar daderrecht gericht op resocialisatie.

• N • Religie, levensbeschouwing en zingeving

• Inleiding

Positie en functie van godsdienst en levensbeschouwing in Nederland zijn veranderd in de loop van de tijd. In ongeveer een halve eeuw is Nederland van een land met een sterke godsdienstige, zij het verdeelde identiteit tot een van de meest gesecculariseerde landen van de wereld geworden. De kerkelijke betrokkenheid en het lidmaatschap van een kerkgenootschap zijn snel teruggelopen, maar de traditionele indeling van het religieuze landschap is blijven bestaan, met de islam als grote nieuwkomer door de vestiging van veel migranten. In de Nederlandse samenleving en cultuur zijn ook de sporen van de verzuiling nog altijd duidelijk aanwezig, in de organisatie van politieke partijen en vakbonden, in het onderwijssysteem zowel als de omroepen en het verenigingswezen.

Nieuwkomers op het gebied van de levensbeschouwing ordenen en organiseren zich tot op zekere hoogte ook nog steeds langs de lijnen van de verzuiling.

• Eindtermen

De kandidaat kan

- 1 aangeven wat aan het begin van de eenentwintigste eeuw de belangrijkste godsdiensten en levensbeschouwelijke stromingen in Nederland zijn en welke veranderingen in positie en functie ervan zich hebben voorgedaan in de periode sinds de Tweede Wereldoorlog.
- 2 de oorzaken, de werking en de gevolgen van het proces van verzuiling aangeven en de processen van ontzuiling en secularisering in sociale termen beschrijven en in de tijd verklaren als onderdeel van de modernisering van de Nederlandse samenleving.
- 3 uitleggen welke sociale en culturele factoren de islam in een bijzondere positie plaatsen zowel in vergelijking met de gevestigde christelijke kerken als in verhouding tot de normen en waarden die in een moderne westerse samenleving als algemeen gangbaar worden beschouwd.
- 4 de aantrekkingskracht van het moslimfundamentalisme op sommige islamitische jongeren verklaren.
- 5 aangeven welke waarden in een seculiere samenleving als algemeen aanvaard worden beschouwd en wat er van deze waarden terug te vinden is in de Nederlandse Grondwet.

- ## Concepten

Sociale cohesie, identiteit, modernisering.

- ## Contextspecifieke concepten

Verzuiling/ontzuiling, secularisering, immigratie/enculturatie, paracultuur.

- ## Toelichting

In de tweede helft van de negentiende eeuw werd het lidmaatschap van een kerkgenootschap de belangrijkste basis van vereniging en organisatie, daarin later gevolgd door het socialisme. In de eerste helft van de twintigste eeuw domineerde het streven naar verzuiling – vooral van katholieken, gereformeerden en socialisten – de maatschappelijke en politieke verhoudingen. De verzuiling kan gezien worden als de georganiseerde emancipatiebeweging van tot dan toe achtergestelde of achtergebleven maatschappelijke groepen. De verzuiling heeft Nederland een heel breed maatschappelijk middenveld gegeven: organisaties in bijvoorbeeld de gezondheids- en welzijnszorg in het onderwijs, die niet tot de overheid behoren, maar wel uit belastingmiddelen betaald worden. Beslissend moment in de verzuiling is de zogenaamde ‘Pacificatie’ van 1917 geweest, die een eind maakte aan de schoolstrijd en protestantse, katholieke en joodse scholen financieel gelijkstelde met overheidsscholen. De ongeveer 35 islamitische scholen in Nederland zijn een laat uitvloeisel van de afspraken die er toen gemaakt zijn. De ontzuiling voltrok zich vooral na 1960 in hoog tempo, vrij onverwacht en ook zonder veel organisatie. De algemene verspreiding van de televisie, de toename van de welvaart, en de verhoging van het gemiddelde onderwijsniveau worden als de belangrijkste factoren in het proces van ontzuiling beschouwd. De religieuze binding wordt met iedere nieuwe generatie geringer, maar ook oudere generaties gaan in steeds meer gevallen gemakkelijker om met de regels van de traditionele vormen van kerkelijke betrokkenheid.

Vrijwilligerswerk is sterk verbonden met kerkelijke betrokkenheid. In eerste instantie richt de inzet zich op de eigen geloofsgemeenschap, zeker waar - zoals in de katholieke kerk - professionele bedienaren schaars beginnen te worden. Niettemin is er daarnaast sprake van een belangrijke inzet op sociaal gebied, op lokaal niveau maar ook op mondiale schaal, bijvoorbeeld in de vorm van steun aan het ontwikkelingswerk van missie en zending.

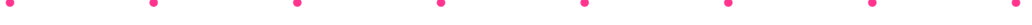
Ontzuiling ging samen of werd in ieder geval gevolgd door secularisering, het verlies van binding aan een kerkgenootschap. Er kwamen wel weer religieuze alternatieven voor in de plaats (oosterse religies, christelijke evangelisatiebewegingen), maar de aantrekkingskracht daarvan is beperkt gebleven. De belangrijkste verandering werd uiteindelijk de vestiging van honderdduizenden migranten met de islam als levensovertuiging. De wijze van praktiseren van de islam is zeer verschillend van wat in het christendom gebruikelijk is. Meer dan alleen een levensovertuiging is het ook een levensstijl die zich manifesteert in de omgang tussen man en vrouw, de organisatie van de samenleving en de economie.

Ook wie geen lid is van een kerkgenootschap kan overtuigd zijn van het bestaan van krachten buiten de natuur of geloven in het bestaan van God, de mogelijkheid van reïncarnatie of de overgang naar de

hemel. 'Bricolage' is het begrip dat gebruikt wordt voor het zelf en ook alleen voor persoonlijk gebruik bijeenbrengen van elementen uit soms heel verschillende godsdiensten, levensovertuigingen of zingevingcontexten, inclusief opvattingen over gezondheid en reinheid ('paracultuur'). Meestal maken bricoleurs geen deel uit van een levensbeschouwelijke organisatie, maar veel internationale sekten en 'cults' (Hara Krishna, transcendente meditatie, Scientology) hebben ook aanhang in Nederland gevonden. Hoe strikter de eisen die een sekte stelt en hoe strenger de leer, hoe kleiner in het algemeen de aanhang.

In Europa zijn modernisering en secularisering sterk met elkaar verbonden. In de Verenigde Staten is die verbinding er niet of veel minder. Modernisering gaat daar zeer goed samen met een sterk persoonlijk geloof, een verbondenheid met een lokale kerk en een geloof in met wetenschappelijke inzichten moeilijk verenigbare ideeën over zaken zoals intelligent design', de moderne variant van het scheppingsverhaal. Ook het geloof in God, de duivel, de hemel en de hel, de opvatting ook dat de Bijbel het woord van God is, is in Amerika veel algemener dan in Europa. In Nederland is de Amerikaanse invloed goed te herkennen in de Christelijke evangelisatiebewegingen en ook in de Evangelische Omroep. In het Protestantisme is de sterk orthodoxe stroming in verschillende varianten terug te vinden in vooral de 'Bible Belt', die van Zeeland over het Rivierengebied tot in Overijssel vooral in kleinere steden en dorpen het dagelijks leven bepaalt. De SGP en de Christenunie zijn de politieke partijen die voor een belangrijk deel hun kiezers uit deze groepen rekruteren.

De gesecculariseerde samenleving kent geen maatgevende morele instantie. De idealen van het humanisme en individualisme worden algemeen aangehangen, maar in de meeste gevallen blijkt dat pas als deze bedreigd lijken te worden, bijvoorbeeld door christelijk geïnspireerde seksuele moraal of door de islam. De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, het Europese Verdrag en de Nederlandse Grondwet bevatten in min of meer expliciete vorm veel van het gedachtegoed dat op dit gebied als maatgevend en bindend beschouwd kan worden: integriteit van de persoon, gelijkwaardigheid van ieder individu, gelijke rechten voor man en vrouw, bescherming van de persoonlijke levenssfeer, en vrijheid van vergadering en meningsuiting.

isbn **978 90 329 2290 0**

